

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Sena AYTAÇ

STOA FELSEFESİ BAĞLAMINDA PRATİK YAŞAM BİLGELİĞİ

Felsefe Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2021

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Sena AYTAÇ

STOA FELSEFESİ BAĞLAMINDA PRATİK YAŞAM BİLGELİĞİ

Danışman

Prof. Dr. Şahin FİLİZ

Felsefe Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2021

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Sena AYTAÇ'ın bu çalışması, jürimiz tarafından Felsefe Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi Ekin KAYNAK ILTAR (İmza)

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Şahin FİLİZ (İmza)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Kemal ÇİNÇİN (İmza)

Tez Başlığı: STOA FELSEFESİ BAĞLAMINDA PRATİK YAŞAM BİLGELİĞİ

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 29/12/2020

Mezuniyet Tarihi : 28/01/2021

(İmza)

Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK

Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Stoa Felsefesi Bağlamında Pratik Yaşam Bilgeliği” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Sena AYTAÇ

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	SENA AYTAÇ
Öğrenci Numarası	20175231004
Enstitü Ana Bilim Dalı	Felsefe
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans () Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. ŞAHİN FİLİZ
Tez Başlığı	Stoa Felsefesi Bağlamında Pratik Yaşam Bilgeliği
Turnitin Ödev Numarası	1493941270

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 98 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 25/01/2021 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 3

alıntılar dahil % 5'tür.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelerle sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

...../...../.....

(imzası)

Danışmanın Unvanı-Adı-Soyadı

Prof. Dr. Şahin FİLİZ

İÇİNDEKİLER

ÖZET	İ
SUMMARY	İİ
ÖNSÖZ	İİİ
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

STOA FELSEFESİNDEN ÖNCE PRATİK YAŞAM BİLGELİĞİ

1.1. Herakleitos	6
1.2. Sokrates	11
1.3. Kinik Okulu	17

İKİNCİ BÖLÜM

PRATİK YAŞAM BİLGELİĞİNİN STOA FELSEFESİNDEKİ YERİ

2.1. Stoa Felsefesine Genel Bir Bakış	23
2.1.1. Mantık	23
2.1.2. Fizik	25
2.1.3. Ahlak	28
2.2. Erken Stoa Dönemi	33
2.2.1. Zenon	33
2.2.2. Kleanthes	37
2.2.3. Khryssippos	39
2.3. Orta Stoa Dönemi	42
2.3.1. Panaitios	42
2.3.2. Poseidonios	44
2.4. Geç Stoa Dönemi	46
2.4.1. Lucius Annaeus Seneca	46
2.4.2. Epiktetos	54
2.4.3. Marcus Aurelius	58

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

STOACI PRATİK YAŞAM BİLGELİĞİNİN GÜNÜMÜZ KOŞULLARINDA YERİ VE ÖNEMİ

3.1. Stoa Felsefesi Kavramlarının Pratik Yaşamda Yeri ve Önemi	63
3.1.1. <i>Logos- Daimon- Eudaimonia</i>	63
3.1.2. <i>Askesis- Apatheia- Autarkeia</i>	65
3.1.3. <i>Kathekonta- Adiaphora</i>	67
3.1.4. <i>Oikeiosis</i>	68
3.1.5. <i>Athanatos</i>	69
3.1.6. <i>Phronesis- Ataraxia</i>	70
3.2. Stoa Felsefesi ve Doğaya Uygun Yaşamak.....	72
3.3. Stoa Felsefesi Bilgeliği ve Felsefi Sağaltım.....	73
SONUÇ	77
KAYNAKÇA	81
ÖZGEÇMİŞ	85

ÖZET

Bu tezde Stoacılığın ahlak felsefesinden doğan bilgelik kavramının işlenişi ve bilgeliğin pratik yaşamda huzura ulaşmak için nasıl kullanılabilir bir yöntem olduğu ele alınmaktadır. Stoacı bilgelik kavramının Helence söylemi *phronesis*; hayatın amacının ve anlamının bulunmasına dair bir kılavuz olarak kullanılmıştır. Yaşamda karşımıza çıkan tüm olumsuz durum ve duygularla başa çıkma sanatı olarak fizik ve mantık kuramlarına dayandırılmış bir ahlak felsefesi sonucunda ortaya çıkan bu bilgelik ilkesi, insana hayatın acılarına ve her türlü duruma karşı nasıl bir tavır takınacağı ve erdemli bir hayatla ereceği içsel huzurun yolunu göstermektedir. Stoacı pratik bilgeliğin vaat ettiği ise tam bir *ataraxia* halidir. *Ataraxia* ruhsal huzuru temsil etmekle birlikte, *phronesis*e ulaşmış ya da bunun yoluna girmiş kişilere içsel bir dinginlik sunmaktadır. Stoacı bilgelik yolunda olan, felsefeyle hayatı anlamlandıran ve bakış açılarını değiştiren insan bu yolculuğunda *eudaimoniaya* da ulaşmış olarak en yüksek iyilik ve mutluluk haline kavuşmuştur. Felsefeyle kendini eğiten kişi, Stoacıların *apatheia* halini yaşamında bir ilke olarak kullanacak ve yargılarından kurtularak, duygularının esiri olmadan tanrısal akıl ile iradeli bir hayat sürdürebilecektir.

Stoacı okulun pratik yaşam bilgeliğinin ayrıntıları ele alınmadan önce, Stoacı filozofları felsefeleri ile etkileyen düşünürler ve okullara bakılmıştır. Ardından Stoa felsefesinin ortaya çıkışı, gelişimi, özellikle ahlak felsefesi çatısı altında bilgelik kavramının Stoacı filozoflarda nasıl bir gelişim gösterdiği okulun tarihsel dönemleri baz alınarak işlenmiştir. Tezin son bölümünde bilgelik kavramının günümüz şartlarında pratik hayatta ne şekilde kullanılabilir olduğu ve felsefenin pratik yaşamdaki yansımalarının nasıl ortaya çıktığı tartışılmıştır. Stoacı bilgeliğin ana hatları olan kavramlar üzerinde durulmuştur. Stoa felsefesinin temelini oluşturan ‘doğaya uyumlu yaşam ilkesi’ni günümüz koşullarında uygulayabilmek ve tüm bu maddelerle günümüzde yaşanabilecek bir bilgelik sonucu, Stoacıların ortaya koyduğu ruh dinginliğine ulaşmanın mümkün olabileceği görüşü analiz edilmiştir. Son kısımda Stoacı pratik bilgeliğin, Antik Çağ’ın zengin felsefi kaynağını kişilerin içsel huzura kavuşmalarını sağlamak amacıyla günümüzde kullanan ‘felsefi sağaltım’ ekolünün içinde yer aldığı konum incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Stoa Felsefesi, Bilgelik, *Phronesis*, *Ataraxia*, *Eudaimonia*, *Apatheia*, Felsefi Sağaltım.

SUMMARY
WISDOM OF PRACTICAL LIFE WITHIN THE SCOPE OF THE STOA
PHILOSOPHY

Within the theses it is approached the process of the wisdom notion rising from the moral philosophy of Stoicism. It is approached also in what way the wisdom could be used as a method to reach an intellectual peace in practical life. *Phronesis*, the Hellenistic expression of the Stoic wisdom notion, was used as a guide as to find the meaning and the aim of life. This wisdom principle, resultant of a moral philosophy based on the physical and logical theories as an art to cope with all the negative conditions and emotions, leads human how to carry himself against the pain of life and all sorts of conditions. It too leads human to the inner peace which would be reached by a life of virtue. Which is promised by the practical Stoic wisdom is completely an *ataraxia* mood. While *ataraxia* represents the spiritual peace, it presents an inner peace to whom reached *phronesis* or on its way. The man who is on the Stoic wisdom way gives a meaning to his life via philosophy and changes his perspective, obtains the highest happiest and goodness situation alongside of having *eudaimonia* in his inner journey. The person training himself via philosophy will benefit from the *apatheia* mood of Stoics as a principle in his life and spends a reasonable and willed life apart from his judgement and emotions.

Before approaching the details of the wisdom of practical life of the Stoic School, it was examined the academies and the thinker which impressed Stoic philosophers by their philosophy. Then it was examined the rise of the Stoic philosophy, its progress and how the wisdom notion in Stoic philosophers developed particularly within the context of moral philosophy by pradiate on the historical periods of the academy. In the final chapter of the theses it was deliberated in what way the wisdom notion could be used in practical life in recent conditions and the way of the risen reflections of the philosophy in practical life. It was emphasized the notions which are the baselines of the Stoic wisdom. To practise “nature compatible life principle” which is the basis of the Stoic philosophy and as a result of a wisdom which could be lived nowadays via all these matters, it was analysed the thought of the possibility of reaching the spiritual peace asserted by Stoics. In the tag end, it was examined the position of the practical Stoic philosophy in the ‘philosophical counseling’ ecole, which is used nowadays the rich philosophical seam of information of the Ancient Age so as to make people reach their inner peace.

Key Words: Stoic Philosophy, Wisdom, *Phronesis*, *Ataraxia*, *Eudaimonia*, *Apatheia*, Philosophical Counseling.

ÖNSÖZ

Bu çalışmamızda Stoa felsefesinin 500 yıldan fazla sürmüş olan düşünce serüveninde, filozofların bilgelik kavramı üzerine yapmış oldukları felsefi gelişimlerini ele almaya çalıştık. Bilgelik kavramını mantık, fizik ve ahlak kuramları üzerinden bir değerlendirmeye tabi tutan Stoacı düşünürler hem kavramın gelişimini hem de Stoacı felsefe sistemini bu üç ekolden faydalanarak sağlamışlardır.

Bilgelik kavramı bir yaşam sanatı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilgelik, hayatın amacını anlamamızda ve kendimizi tanımamızda kılavuz niteliğinde yol haritamız olacaktır. İnsan hayata doğumsal bir travma üzerine gelir, henüz gelişimini tamamlamamış insan yavrusu etrafına muhtaç olarak doğmuştur ve korunmasızdır. Tüm travmatik süreçleri atlatarak gelişimi tamamlayan insan, hayata tam olarak başladığında geçirdiği süreçlerin de etkisiyle özellikle düşünsel ve duygusal bir huzura ermek isteyecektir. Hayatın acımasız yüzüyle doğduğu andan itibaren savaşmaya başlayan insan, bir noktada artık huzur alanını arzulayacak ve bu savaşın anlamını kavramak isteyecektir. Böylelikle, hayatı anlamlandırarak bir amaca sahip olmayı hedefleyecektir. İşte bu amaç, felsefe yolu ile insana bahşedilmiştir. Düşünce tarihi boyunca insan, bu amacın anlamını kavramak adına felsefe yapmış, hayatın ve yaşamın anlamını bulma yolunda fizik, ahlak, bilim, mantık, sanat gibi birçok alanda çalışmıştır. Stoa felsefesi bu gelişimini sağlamak adına fizik ve mantıkla desteklediği bir ahlak felsefesi geliştirmiş ve bu felsefeyle insana hayatın zorluklarına ve acılarına katlanabilmesini sağlayacak bir yaşam bilgeliği sunmayı hedeflemiş görünmektedir. Ahlak felsefesi üzerine yoğunlaştığını tüm çalışmamız boyunca gördüğümüz Stoacıların, bilgelik yolunda attığı her adım bu hayatı daha huzurlu ve yaşanılabilir kılmaya yönelik olmuştur. Bilgelik; hayatın içinde insana insan olduğunu hatırlatacak, etraftan gelen tüm olumsuz etkileri ve durumları önemsiz kılacak, kişiye ihtiyaç duyduğu tüm amaç ve özgüveni sağlayacaktır.

Stoa felsefesinin fikir yolculuğunu incelerken ilk bölümde felsefe ekolünü etkileyen filozof ve okullar ele alınmıştır. Bunlar; özellikle, ontolojik kuramında *logos* kavramıyla Stoacılara ilham veren Herakleitos, felsefesini insan ve erdemler üzerine kuran Sokrates ve sistemin ve insanın eleştirisini ayrıntısıyla yapabilmiş Kinik Okulu olarak sunulmuştur.

İkinci bölümde, ahlak felsefesinden bilgelik kavramını ortaya çıkaran Stoacı filozoflar ve felsefe kuramları işlenmiştir. İlk, Orta ve Son Stoa olarak üç bölümde ele aldığımız Stoa düşünürleri ilk dönemde kuruluş aşamasındadır ve felsefelerini kuramsal bir dayanağa oturtma yolunda oldukları görünmektedir. İkinci dönemde Roma'nın felsefeye ve Stoa felsefesine duyduğu ilgi ile okul Roma ekolüne doğru kaymış, kendi içinde de eklektik bir yapıya

bürünmüştür. Bu noktada Stoa düşünürleri diğer okul ve filozoflardan etkilenmiş görünmektedir. Ancak okulun temelini oluşturan ahlak felsefesi ve pratik yaşam bilgeliğine olan eğilimden asla vazgeçilmemiştir. Roma'ya olan evrilme ile okulun tavrı yumuşamış görünmektedir. Roma, tarih sahnesinde yer aldığı ilk zamanlarda kendi içinde kapalı bir kültürle gelişim gösteren bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Zamanla yayılımcı politikası sonucu diğer medeniyetlerle tanışmış ve onların din, dil, ırk ve kültürel özelliklerinden ihtiyaç duyduğu noktaları kendi kültürüne aktarmıştır. Bunun sonucunda Roma kültürünün eklektik bir yapıya doğru gelişim gösterdiğini görmekteyiz. Roma'nın bu farklı kültürlerden sadece ihtiyacını karşılayan ve pratik hayatının gelişimine yardımcı olacak olguları alması sonucunu Stoa felsefesinde yaşanmış değişimde de görebilmekteyiz. Stoa felsefesi Roma'ya geçiş sürecinde onun pratik yaşam alanına uyum sağlamış ve felsefesini bu yönde geliştirmiştir. Bunun sonucunda ilk dönemde karşımıza çıkan kuramsal felsefe pratik bir ekole dönüşmüş görünmektedir. Bu değişim okulun kalıcılığını ve kültürel anlamda gelişimine de katkı sağlamıştır. Stoacılar, kendi temel düşüncesinden ödün vermeden değişime açık bir ekol olmalarının sonucunu, uzun soluklu bir okul olma ve felsefe yapılarıyla kendinden sonraki filozof ve düşünürleri etkileme olarak görmüşlerdir. Ayrıca, felsefenin Atina kültüründen Roma'ya taşınmasına yaptıkları katkı ile de düşünce dünyasında etkileri olmuştur. Son dönemde tamamen Roma'ya geçmiş ve onun pratik hayatına uyum sağlayacak şekilde felsefesine yön vermiş bir Stoa Okulu ile karşılaşmaktayız.

Bu dönemin ele alınan filozofları; bir siyasetçi ve hukuk adamı, bir köle ve bir imparator olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada Stoa felsefesinin toplumun her kesimine ulaşabilen çok yönlülüğünün ve Stoa bilgeliğinin her kesiminin ihtiyacını karşılayan bir ilke olmasının önemini vurgulamalıyız. Bu dönemde Stoa felsefesi fizik ve mantık ilkelerinden uzaklaşmış, daha çok ahlaki bir yapıya doğru yön almış görünmektedir. İlk ve Orta Dönem'de kurulmuş olan fizik ve mantık sistemine ek olarak hiçbir katkı yapılmamış görünse de genel anlamıyla bu ilkelere sadık kalınmış ve geliştirilen ahlak felsefesi bu kuramlar üzerinden sürdürülmüştür. Son dönemde bütünüyle bir ahlak felsefesine dönüşen Stoa felsefesi, dönemin Roma İmparatorluğu'nda halkın ve askerlerin ahlaki ihtiyaçlarını karşılayacak ve onları sakinleştirecek bir yönde yol almış görünmektedir. Sonuç olarak ortaya çıkan ahlak felsefesinin öğütler şekline bürünmesi kaçınılmaz olmuş gibi anlaşılmaktadır. Çalışmanın son kısmında bu bölüme kadar ele aldığımız Stoacı bilgeliğin günümüz pratik hayatında ne şekilde anlaşılabilir olduğu üzerinde durulmuştur. Günümüz şartlarında Stoa felsefesinde karşımıza çıkan ve bilgelik yolunda ilerleme sağlanmasına faydalı olan Stoacı kavramlar üzerinde durulmuştur.

Daha sonrasında Stoacı doğaya uygunluk ilkesinin günümüz koşullarında uygulanabilirliği değerlendirilmiştir.

Son olarak felsefi sağaltım konusunda, Stoacı pratik yaşam bilgeliğinin uygulanabilirliğine dair imkanlar ve göz ardı edilemez etkisi ele alınmıştır. Bilgelik bir huzur arayışı, hayatın anlamlandırılması ve amacı üzerine ortaya çıkmış bir kavramdır. Bilgelik; felsefi sağaltımın ulaşmaya çalıştığı, yaşamın acıları ve anlamının arayışı sonucu davranışsal ve ruhsal anlamda kaybolmuş insanlara çıkış kapısı olarak sunulabilen bir ilke olmuştur. Felsefi sağaltımda ele alınan fikrî ve duygusal boyutta ‘hasta’ olan insanların sağaltımında kullanılabilecek olan bilgelik yolu, bu kişilerin pratik hayatlarının iyileşmesine ve düşünce dünyalarının anlam bulmasına fayda sağlayabilecek gibi görünmektedir.

Bu çalışmayı seçme sebebimiz, Stoa felsefesinin Antik Çağ’da kendinden önceki bilgelik yolunda olan filozofların düşünce sistemlerini yeni bir kuramsal boyutla ele alarak kendi bilgelik kavramlarını ortaya koymaları, kuramlarını pratik bilgelige dönüştürmeleri ve bu etkinin günümüze kadar ulaşmış bir ekol olması olarak söylenebilir. Günümüz şartlarında hayat amacını kaybetmiş, düşünsel ve duygusal sağlığını yitirmiş insanlara Stoacı felsefenin pratik bilgeligiyle tekrar bir yaşam haritası çizmenin mümkün olup olamayacağını görmek üzere bu çalışma yapılmıştır.

Binlerce sene önce ortaya konulmuş bu kadim bilgeliğin, günümüz koşullarında halen kendisine yer bulabilir olması, bu filozofların ne kadar evrensel bir düşünce yapısına sahip olduklarını ve insan denen varlığın yüzyıllar geçmesine rağmen o dönemden farklı olmayarak düşünce dünyasındaki ve yaşam alanındaki acılara karşı ne kadar güçsüz olduğunu ortaya koymaktadır. Bu kadim ve evrensel bilgeliğin her dönem insanın varoluşsal ve yaşamsal sorunlarına çözüm bulmaya yönelik olarak kendine bir yer bulabilir olduğunu göstermek amacı altında bu tez yazılmıştır.

Stoa felsefesini incelerken ilk iki dönem filozoflardan hiçbir yazılı eser kalmadığı görülmüştür. Geç dönem filozoflarından Seneca’nın; *Ahlak Mektupları*, *Bilginin Sarsılmazlığı Üzerine*, *İnziva Üzerine*, *Öfke Üzerine*, *Mutlu Bir Yaşam Üzerine*, *Yaşamın Kısıklığı Üzerine*, *Ruh Dinginliği Üzerine* ve *Tanrısal Öngörü* adlı eserleri, Epiktetos’tan öğrencisi aracılığı ile kalan tek kaynak *Düşünceler ve Sohbetler*, Marcus Aurelius’un *Kendime Düşünceler* adlı yapıtları birincil kaynak olarak kullanılmıştır. İlk dönem filozoflarının bilgilerine dair; Diogenes Laertios’un M.S. III. yüzyılda yazmış olduğu *Ünlü Filozoflar ve Yaşam Öğretileri* adlı kitabı başta olmak üzere, modern felsefenin düşünür ve yazarlarının kitapları, Yunan felsefe tarihinin önemli filozoflarından Aristoteles ve Platon’un eserleri ikincil kaynak olarak

kullanılmıştır. Bu konu üzerine yazılmış birçok tez ve makaleler değerlendirilmiş olup katkıları yazdığımız teze aktarılmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında nesnel ve fikrî olarak hiçbir katkısını benden esirgemeyen danışmanım Akdeniz Üniversitesi Felsefe Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Şahin Filiz'e teşekkür ediyorum. Ayrıca aynı bölümde doktora öğrencisi olarak akademik eğitimine devam eden Sn. Dilnur Karabulut'a da desteğini benden esirgemediği için en içten minnet duygularımı sunuyorum.

GİRİŞ

İlkçağ Yunan felsefesinde karşımıza çıkan doğa filozoflarının en temel sorunu varlığın temelini araştırmak olmuştur. Felsefeden önce tüm bu sorular mitolojik tabanlı bir inanışın hikayelerinde insanlara nesilden nesile aktarılmıştır. Bu mitler bilimsel bir bilgi temelli olmayışından dolayı filozofları gerçek bilgi arayışına sürüklemiştir. Özünde bu arayış insanın nereden geldiği, dünyanın nasıl oluştuğu, varlığın temelini ne olduğu gibi ontolojik temelli soruların kaynağına ulaşabilmektir. Bu bütünsellik içinde doğa filozoflarının en çok ulaşmaya çalıştıkları, tüm bu varlığın ilk nedeni: *Archedir*. Onlar varlığın ilk nedenini, tözünü, başlangıcını aramışlardır. Bu dönemde özne, nesneye yönelmiştir. Her bir filozof *archeyi* farklı bir madde olarak görmüş olsa da tüm bu felsefi çalışmaların altında yatan asıl erek insanın varlığı tanıma çabasıdır. Bu çabanın doğurduğu ve ulaştığı sonuç olarak belki de insan ve doğaya uyum sorunu ortaya çıkmıştır. İnsan doğanın en temel parçalarından birdir. Tüm kozmos bütünsel bir oluşumdur ve her şey iç içe geçmiştir. İnsan bu iç içe geçmişliği kavrayabildiğinde uyumu bulacaktır. Doğayla uyum içerisinde olmak ise kabullenışı sağlayacak ve bu kabullenişin sonunda saf mutluluk gerçekleşecektir.

Mitolojik hikayelerin mitsel-dinsel *doksa*sından, bilimsel bilginin epistemolojisine doğru gelişen düşünce yapısı felsefenin ortaya çıkması olarak sonuç göstermiştir. İlkçağ doğa filozoflarındaki ontolojik arayışı epistemolojik olarak temellendirme çabası bilimsel düşünceyi ortaya çıkarmıştır. Böylece bilimsel disiplinlerin ilk adımları ortaya çıkmıştır. İlerleyen dönemlere baktığımızda; bu öznenin nesneye duyduğu ilginin kendisine yani özneye yöneldiğini görmekteyiz. Yunan dünyasındaki sanatsal, ticari ve politik birtakım gelişmeler, buna bağlı olarak site hayatındaki sosyolojik yapının yeniden şekillenmesi bu durumda etkili olmuştur. Gidişatın bu yönde değişmesindeki faktörler arasında; politikada yönetimin sürekli el değiştirmesi ve demokratik yapının tiranlık ile çatışması, sanat dalında özellikle tragedyaaların geniş site kitlelerini etkilemesi sonucu toplumun düşünce yapısı üzerinde değişime neden olması, ticaretin getirdiği bir sonuç olarak kültürlerin birbiri ile olan diyalogu sonucu eklektik bir yapıya doğru yaklaşan kültürel hayat, zenginlerin ezici gücü altındaki kölelerin ayaklanmaları gösterilebilir. Sofistler ve Sokrates'le başlayan bu özneye dönüş, kendilerinden sonra gelen filozofların da ahlaki değerler, mutluluk, erdem gibi kavramlar üzerinde çalışmalara yönelmelerine sebep olmuştur.

Yunan dünyasında felsefenin bilimsel zemine açtığı pencerenin yanında, yaşam kılavuzu olmak gibi bir düsturu da olduğu bilinmektedir. Yunan dünyasında felsefeyi ele alan düşünürler, onu yaşam bilgeliği için bir yol haritası olarak kullanmışlardır. Zaten hayatın içinde

birtakım noktalarda kendini ortaya çıkararak; insanın akıl, duygu, inanç ve eylem gibi tüm bileşenlerinin bir tecrübesi sonucu kendini var etmiş olan bu bilgelik, Yunan düşünce disipliniyle başka bir boyut almıştır (Önal, 2011:59). Bu bilgiler ışığında pratik yaşamda felsefenin yaşam pratiğine uyarlanması bu düşünürler için bir sorun oluşturmuştur. Aslında bu filozoflar kendi hayatlarında bilgeliği, felsefe aracılığı ile yaşamışlar ve pratik hayatta da mümkün olabilirliliğini felsefeyle ilgilenen insanlar için ifade etmişlerdir. Yunan dünyasında bilinen Yedi Bilge'yle başlayan bilgelik örnekleri, ilk doğa filozoflarında da bilgelik kavramının üzerinde durulması ile Yunan felsefesinde yer bulmuş ve bu bilgelik gelişimi Stoa felsefesi ile bir ekol halini almıştır. Tezimizin ana konusu olan Stoacılar yaşam bilgeliği, Yunan düşünce tarihinde en uzun süre ayakta kalabilmiş nadir okullardan olan Stoa Okulu'nun felsefesinin temeli sayılabilir. Stoacılar kendi dönemlerinden bugüne kadar çeşitli filozofları, dini yapıları ve ahlaki görüşleri etkileyerek günümüze kadar etkilerini sürdürmüşlerdir.

Stoa felsefesi kendinden önceki doğa filozoflarından Herakleitos'un fizik anlayışıyla beslenmiştir. Onun doğanın tekliği, evrensel akıl olarak *logos* kavramı, tözün ateş olma düşüncesi ve birçok fikirleri Stoa felsefesinde kendini göstermiştir. İonia kentinde Herakleitos'un zihninden doğan *logos* kavramı; "bir körün gerçeği görmesi gibi, birdenbire ortaya çıktı. Ve aklın bu ışığı bir kez ortaya çıkınca, sürekli olarak insan aklının ilerleyişini aydınlattı." (Vernant: 2017: 96). Herakleitos'la yanan bu ışık daha sonra Yunan düşünce tarihinin yapı taşlarından biri olan Sokrates'in mutluluk ve erdem anlayışı ile Stoacılarla geçmiş ve Stoacı görüşte gelişimine devam etmiştir. İyi bir yaşamın felsefi bir düşünce tarzıyla elde edilebileceğini savunan Sokrates, doğadan çok insana yönelmiştir. Sokrates, 'İnsan için iyi ve erdemli bir yaşam nasıl elde edilebilir?' sorusunu felsefi düşüncesinin temeline koymuştur. Stoa felsefesinin kurucu filozofu kabul edilen Kıbrıslı Zenon, bir kitapçada Ksenophon'un *Anılar* adlı kitabını incelemiş burada Sokrates'i okumuştur. Ve kitapçıya Sokrates gibi adamları nerede bulacağını sormuştur. Kitapçı o sırada dükkânın yakınından geçen Kiniklerden Krates'i göstermiştir. Bu hikâyeden de anlaşılacağı gibi Stoa felsefesinin bazı yönleri, Kinik felsefesi ve Sokrates'in birtakım düşünceleriyle şekillenmiştir. Tezin ilerleyen bölümlerinde bu şekillenmeyle ilgili daha ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

Kinik felsefede özgürlük anlayışının, maddesel ve fikrî mahkumiyetten kurtularak elde edileceği düşüncesi özellikle Geç Stoa filozoflarında karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca her bir bireyin eşit haklara sahip olduğu kozmopolit site düşüncesine sahip Kinik felsefesi, bu konuda da Stoa felsefesine yön vermiştir.

İkinci bölümde Herakleitos'un, Sokrates'in ve Kiniklerin felsefi görüşleriyle Stoacı düşünürleri mantık, fizik ve ahlak konularında etkilemesi sonucu Stoa Okulu'nun pratik yaşam

bilgeliğinin nasıl bir gelişim gösterdiği değerlendirilmiştir Üç dönemden oluşan Stoa felsefesinin bölümleri tek tek incelenerek ele alınmıştır. Stoa felsefesindeki bilgelik kavramının hangi düşünceler üzerinden gelişmiş ve felsefe tarihinde nasıl bir yer edinmiş olduğu işlenmiştir. İlk ve Orta Dönem'deki Stoa filozoflarının genel anlamda fizik, mantık ve ahlak felsefesi üzerinde durdukları, Son Dönem Stoa filozoflarının çoğunlukla ahlak felsefesine yöneldikleri ve insanın bilgeliğe nasıl ulaşabileceği ve bilgeliği hayatlarına nasıl yansıtacağını, hangi temellere dayandırarak, nasıl ele aldıkları araştırılmıştır. Geç Stoa Dönemi filozoflarından Marcus Aurelius'un ahlak felsefesinin dini bir öğretiye nasıl dönüştüğü sorusu yanıtlanmaya çalışılmıştır.

Stoa felsefesinde bilgelik kavramının hangi süreçlerden geçerek ortaya çıktığı, tam manasıyla ne demek olduğu ve ne amaçlamak istediği tezin son bölümünde ele alınmıştır. Pratik yaşam bilgeliğinin Stoacı filozoflarla anılır olmasındaki en büyük etki hiç kuşkusuz, onların felsefelerinde işledikleri bilgeliği hayatlarında da yaşıyor olmalarıdır. Bilgelik, Stoacı düşünürler için en başta Apollon Tapınağı'nın girişinde yazan *Kendini Bil* düsturunu gerçekleştirmektir. Stoacı düşünür, bilgeliği pratik alanında var etmek için evreni ve kendisini anlayabilmelidir. Bu yüzden Herakleitos'un fizik anlayışından beslenen görüşleriyle kozmosu, yaratıcıyı ve doğa yasalarını birleştiren bir kuram ortaya koymuşlardır. Bunların hepsini içine alan *logosa*, yani evrensel yasaya uygun bir hayat yaşayan insan, bilgelik yolunda erdemli bir tavır takınarak ahlaklı bir hayat yaşamaktadır. Erken Stoa'da bu hayat ancak bilgelerin ulaşabileceği bir merteye gibi karşımıza çıkarken, Roma'ya geçen Son Dönem Stoa'da erdemlerin eğitimle öğrenilebilir olması sonucu, bilgelik sıradan insanların erişebileceği ya da bilgelik yolunda geçirilen bir yaşam ile elde edilebilecek bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Stoacı pratik bilgeliğin dönemler içerisinde gösterdiği bu değişim gözle görülür anlamda olsa da ele aldıkları ahlak felsefesi ile pratik bilgelik kavramı Stoacılık ile anılır olmuştur.

Son bölümde üzerinde durduğumuz felsefi sağaltım, günümüzde varoluşsal bunalımlardaki ve hayatın anlamı üzerine karmaşık duygular ile yaşamaya çalışan insanlara, Stoacı pratik bilgeliğin Antik Yunan'da ortaya koyduğu içsel huzuru ulaştırmaya çalışmaktadır. Felsefenin Antik Yunan'dan beri yapmaya çalıştığı, insanın hem varlık evreni hem de tinsel evrenini anlamlandırabilmesi adına birtakım çabalarıdır. Bu çaba en yalın haliyle insanın sorgulaması ve merak etmesi sonucu ortaya çıkmıştır diyebiliriz. Tüm bu insani çabanın amacı, varlık alanında kendine anlamlı bir konumlandırma yapabilmek adıdır. Antik Çağ'da Stoacı pratik bilgelik ile olsun, günümüz dünyasında felsefi sağaltım ile olsun, insan bu araçlarla kendi ruhsal huzurunu ve içsel dinginliğini bulmak adına emek vermiş ve kendini hayatının varoluşsal

manasını bulmaya adanmıştır. İnsan bu anlamlandırmayı ve arayışı ancak felsefi bir eğitim ile gerçekleştirebilecektir. Bu eğitim sonucu bilgeliği anlayabilecektir ve pratik yaşamında onu gerçekleştirerek ulaşmaya çalıştığı ruh dinginliğine kavuşabilecektir. Tezimiz, Stoacı pratik bilgeliğin gelişimini ve insana sunduğu içsel huzuru ele almaktadır. Stoacı pratik bilgeliğin, insanın felsefi anlamda gelişimini ve ruhsal dengesini sağlamasını nasıl gerçekleştirebileceği üzerine yazılmış bir çalışmadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

STOA FELSEFESİNDEN ÖNCE PRATİK YAŞAM BİLGELİĞİ

Herakleitos'un doğayı tanımlamak ve yaşadığı hayatı anlamlandırmak adına yaptığı felsefi çalışmalar sonucunda ortaya koyduğu fizik kuramıyla beslenen Stoacı düşünürler, böylelikle kendi fizik öğretilerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Herakleitos'un Tanrı, doğa ve insan aklını aynı noktada buluşturduğu ontolojik kuramından etkilenen ve Stoacıların ahlak felsefesinde gelişen bilgelik kavramı, insanın Herakleitos'ta da karşımıza çıkan *logosa* ve doğaya uyumlu olması sonucuyla elde edilecektir. Herakleitos ile fizik kuramlarını temellendiren Stoacılar, aynı zamanda onun bilgece yaşam öğretilerinden de kendi bilgelik kavramlarının oluşumunda faydalanmışlardır.

Stoa Okulu'nun ortaya çıkmasından yaklaşık olarak yüzyıl öncesinde, sınıf ayrımı yapmaksızın bütün Atina yurttaşlarını derinden etkileyen Sokrates ise Stoa filozoflarının erdem ve ahlak görüşlerinin gelişiminde etkili olmuş diğer bir filozof olarak karşımıza çıkmaktadır. Sokrates'in erdemli bir hayat sonucu ulaşılabilecek olan *eudaimoniası*, yani *en üstün iyisi* Stoacı filozoflarda da kendini göstermiş, erdemli ve doğaya uygun bir hayatla elde edilen bilgelik, kişiyi en üstün iyiye ve mutluluğa ulaştıracağını savunmuşlardır. Sokrates'in kendinden önceki doğa filozoflarından farklı olarak felsefesini insanı merkeze koyarak gerçekleştirilmesi ve insanın içsel huzurunu temeline alan bir ahlak felsefesi ön plana çıkarması Stoa felsefesinin de ve Sokrates'ten sonraki diğer filozof ve okulların da üzerinde etkili olmuştur.

Sokrates'in öğrencisi olan Antisthenes'in kurduğu Kinik Okulu, felsefesini Diogenes ve Krates gibi ünlü filozoflarla geliştirmiş ve Krates'in öğrencisi olan Zenon'un, Stoa Okulu'nu kurması ile bu okul üzerinde anlamlı etkilerde bulunmuştur. Genel itibariyle Sokrates'in öğretileri ile felsefesini geliştiren Kinik Okulu filozofları, özgürlük ve kendine yetme ilkelerini bir adım ileriye taşıyarak Sokrates'ten sonra felsefi gelişimlerini devam ettirmişlerdir. Kendi kendine yetme ilkesi ve komün yaşam gibi farklı düşünceleriyle, toplumsal düzene karşı duruşlarıyla ön plana çıkan Kinikler, bu toplumsal aykırılıklarını kendi yaşam tarzlarıyla da ortaya koyarak önemli olanın bilgece bir hayat sürmek olduğu vurgusunu yapmaya çalışmışlardır. Tüm bu felsefi yaşamsal tavır, Kinik filozofu Krates'ten öğrencisi Zenon'a ve Stoa Okulu'na geçmiş görünmektedir.

Tüm bu filozoflar ve düşünce sistemleri, Stoa Okulu üzerinde etkili olmakla birlikte tezimizin ana konusu olan Stoa bilgeliklerinin gelişimde de önemli bir katkıda bulunmuştur. Farklı zamanlarda, farklı mekanlarda, farklı insanlarla etkileşimin sonucu olarak ortaya çıkan tüm bu

felsefi düşünceler bir birikim oluşturarak Stoacı okulun kendini oluşturmasında önemli etkilerde bulunmuş gözükmektedir. Bu etkilerin ayrıntılarına bakmaya Herakleitos'un felsefesinden başlatmaktayız.

1.1.Herakleitos

Herakleitos, bugünkü İzmir'in bulunduğu yer olan İonia'nın başkenti Ephesos'ta dünyaya geldi. Yaklaşık olarak MÖ.540-480 yılları arasında yaşadığı düşünülen Herakleitos'a 'karanlık' ek adı verilmiştir (Kranz, 1994: 61). Kral Kodros'un soyundan gelen Herakleitos'a ailesinden geçen bazı kutsal görevler vardır ancak felsefeyle ilgilendiği için tüm bunları reddetmiştir. Bu görevleri ve beraberinde getirdiği statüyü kardeşine bırakmıştır. Herakleitos'un yaşadığı Ephesos şehri döneminin liman ticaret merkezidir. Siyasal anlamda karışık bir dönemde olan şehirde, aristokratlar demokratlarla çatışma halindedirler. Bir Yunan kenti olan Ephesos'ta Perslerin baskısı hissedilmektedir. Herakleitos bu karışıklığın içindeki Ephesos halkını; gelenekleri, dinleri, ritüelleri, demokrasi düşkünlükleri ve özellikle evrene bakış açıları yüzünden yoğun bir şekilde eleştirmiştir. Hatta onlara "Ephesosluların yapacağı en hayırlı iş gidip kendilerini asmaktır" diyecek kadar halktan nefret etmiştir (Friedell, 2017: 139). Tam bu karışıklık devam ederken Herakleitos'un yakın arkadaşı Hermodoros, şehirden bir sebepten ötürü sürgün edilmiştir. Bu olay Herakleitos'ta son damlayı da taşırmış olacak ki şehrin kült merkezi olan Tanrıça Artemis'in tapınağına yerleşmiştir. Bu tapınak şehrin surlarının dışında, sütunların altında ibadet edenlerin olduğu ve çocukların oyun oynadığı bir kutsal alandır. Herakleitos kendini toplumdan üstün gören bir filozoftur. Belki de tapınağa sığınmamış aksine, bilgeliği ile şahsını Tanrı'ya yakın gördüğü için şehirde yaşamaktansa tapınakta kalmayı tercih etmiştir. Kendini tanrısal olana daha layık bulmuştur. Bu düşüncesinin yansımaları Plütarkhos'tan bir alıntıda; "Delphoi'de kehanette bulunan Tanrı konuşmaz, saklamaz ama işaret eder" şeklinde, kendini Apollon'a benzetmesinde bulabiliriz (Plütarkhos'tan akt. Nietzsche, 2018: 185). Herakleitos halka o kadar kızgındı ki tapınakta çocuklarla oyun oynamanın, Ephesoslularla yasa yapmaktan daha akla yatkın olduğunu düşünmüştür. Aslına bakıldığında Herakleitos bir mizantropist'dir (insanlardan nefret eden, ürken, onları sevmeyen kişi).

Herakleitos Artemis Tapınağı'nda inzivaya çekildiğinde burada *Doğa Üzerine* adlı bir eser yazmıştır. Ancak bu eser günümüze ulaşamamıştır. Buna karşın Herakleitos'un başka metinlerde geçen keskin, sırlı, daha çok paradoksal olan, kendi felsefi sistemi gibi anlaması biraz zorlayıcı, kısa ve öz sözleri kalmış ve bu sözler fragmanlar olarak toplanarak günümüze kadar ulaşmıştır. Kendinden sonraki birçok düşünürü ve düşünce yapısını etkilemiştir.

Herakleitos'un felsefesinden sadece bizim üzerinde duracağımız Stoalılar etkilenmiş değildir. Antik Çağ'dan Sokrates, Aristoteles, Platon gibi; modern felsefeden Hegel, Nietzsche, Heidegger gibi düşünürlerin büyük hayranlığını toplamıştır.

Herakleitos, evreni temel alarak onun üzerinden işlenmiş bir pratik kuram geliştirerek bu kuram ile yaşamın anlamını sistemleştirmeye çalışmıştır. Miletoslu filozoflar gibi evrenin ana maddesinin ne olduğunu araştırmış, kendi *archesini* ateş olarak bulmuştur. Ateş sabit değildir, sürekli hareket halindedir. Aynı evren gibi özünde sürekli değişim vardır. Akıştadır, bu akış bir maddeden bir maddeye doğru olur. Görünüşte bir sabitlik, durağanlık ve zamana bağımlılık varken gerçek evrende sürekli akış hareket ve zıtlık, buna bağlı olarak da Herakleitos'un tanrısını ortaya çıkaran çatışma ya da savaş diyebileceğimiz bir oluş vardır. Zıtlık, iç içe geçmişliktir. Savaş ve barış, gece ve gündüz, sabah ve akşam. Bu örneklerin hepsi bir diğerini tamamlayan olgulardır. "Aynı şeydir canlı ve ölü, uyanık ve uyuyan, genç ve yaşlı. Çünkü öncekiler sonraki olur, sonrakiler önceki." (Herakleitos, 2016: 101).

Bu fragmandan da anlaşılacağı gibi başlangıç ve son yoktur. Her şey aynıdır. Birbirine dönüşen, özünde aynı olan zıtlıklar vardır. Çünkü evrenin oluşunun temeli bu çatışmadır. Evrendeki bu savaş ona göre çok önemlidir; öyle ki varlığın sebebi bu savaştır. Herakleitos; "Tanrılar da insanlar da yok olsun o kavga" (Homeros, 2013: 457) sözleri için Homeros'u eleştirir. Onun dövülmesi gerektiğini söyler (Herakleitos, 2016: 51). Çünkü ona göre savaşın bitmesi demek, oluşun bitmesi demektir. Evren, çatışmadan ve zıtlıktan meydana gelmiştir ve bu zıtlık varlığı meydana getirmiştir. Bu sonsuz akıştaki varlığın başı da sonu da aynıdır ve bir çemberde birleşen uçlar gibidirler. Aslında Herakleitos'a göre her şey birbirinin aynıdır. Aynı 'Bir'likten sonsuz bir döngüde birbirlerine dönüşerek varlığı oluştururlar. Birliğin çokluğa dönüşümü görünüş evreninde tezahür eder. Çokluğun özünde bir olan ateş vardır. "Şeylerin bütün nitelikleri, bütün yasalar, her doğum ve ölüm *Birin* varoluşunun sürekli tezahürüdür" (Nietzsche, 2018: 192). *Birin* evrende tezahür etmesi; akışı, çatışmayı ve çokluğu doğurur. Tüm bu döngü tek bir yasaya tabiidir. Bu yasayı Herakleitos *logos* (λόγος) olarak tanımlamıştır. Aslında *logos* sözlükte; "konuşma, açıklama, hesap, akıl, tanım, akıl yetisi, oran" anlamlarına gelmektedir (Peters, 2004: 208). Peki Herakleitos *logosla* bizim ne anlamamızı istemiştir? *Logos*; "Herakleitos'un düşüncesiyle çok sık olarak birleştirilen değişme kuralı olarak oran anlamıyla bağıntılı, evrenin temelde yatan düzenleniş ilkesidir." (Peters, 2004: 209). Buna göre Herakleitos, *logosu* evrenin düzenleyici ilkesi olarak görmektedir. O tanrısal akıldır. Birlik ve çokluktur. İç içe geçmiş paradoksal bir olgudur. Sonsuzlukta devam eden akıştır. Tözün kendisidir. Ateştir. *Logos* birliktir. Varlığa içkin bir yasadır.

Herakleitos'un bahsettiği evrendeki değişimi sürekli olarak fark edemememizin ana sebeplerinden birisi, zamanın varlık üstündeki göreliliği olabilir. Maddenin bir başka maddeye evrilmesi zamansal bir olguya bağlıdır. Bu olgu kısa da olabilir uzun da olabilir. Görünür evrene dalıp giden insan, bu zamansal olguda *logosu* kaybedebilir. Bu yüzden *logosa* bağlı olarak gelişen değişim ve dönüşüm burnumuzun ucunda olmasına rağmen, biz bundaki yaratıcı gücü göremeyiz. Herakleitos tam da bu noktada yığınların *logosu* anlayamamasına sitem etmiştir. Bu sebeple onları aşağılamış ve hor görmüştür. Toplumunu ya da avamı küçümsemiş, onların anlamamakta ısrar etmelerini şu sözlerle ifade etmiştir; “Aptallar dinlerken sağır gibidir. ‘Var oldukları halde yoklar’ deyişi onları anlatır.” (Herakleitos, 2016: 43). Herakleitos bu kitleleri küçümsese de *logosu*, kendi ifadesi ile tüm bu aptalların da anlayabilme kapasitesinin olduğunu düşünmüş olmalıdır. Gözlerinin önünde ve ortak olan bu uyumu anlayamamaları nefretinin asıl kaynağıdır. “Öyleyse ortak olanı takip etmemiz gerekir. *Logos* ortak olduğu halde, pek çok insan, sanki kendisine özgü düşünceleri varmış gibi yaşar” (Herakleitos, 2016: 11) derken, kozmostaki her şeyin ortak olduğuna dikkat çekmiş ve *logos* ile bütünlüğün sağlandığını söylemiştir. *Logos*, evrensel bir uyum yasasıdır. Bu yasaya göre her şey birdir ve çoktur. Aynılık ve farklılık bir aradadır. *Logos* bu zıtlıkların ve uyumun tanrısal yasasıdır. Herakleitos, Heisodos'u Tanrılara insansı zaafı atfettiği için küçümsemiş ve “insan-biçimli Tanrı anlayışını ilk defa gerçekten aşan Herakleitos olmuştur.” (Capelle, 2016:96). Herakleitos'un tanrısı *logos* olmuştur.

İnsanlar *logosu* anlayamamaları sonucu, sadece görünüş evreninde yaşamaya devam ederler. Oysa “görünüş evreni ve gerçek (reel) evren” arasındaki farkı ancak *logosla* fark edebiliriz (Aster, 2018: 63). Biz, duyu organlarımızla çevremizi anlamlandırır ve onlardan gelen verilerle olanı kabul ederiz ama duyularla algıladığımız ancak *doksa* (δοξα) olabilir. *Doksalar*; gerçekliğe ulaşmamıza engel olan sanılarımız, yargılarımız ya da kanılarımızdır. Herakleitos (2018: 67); “İnsanların çoğu başlarına gelenler hakkında düşünmezler ve öğrendiklerini kavrayamazlar, yalnızca kendi kanılarına inanırlar” demiştir. Bu anlamda Herakleitos'un insanlardan beklediği, *doksaları* bir kenara bırakarak *logos* ile çevrelerini görmeye başlamalarıdır. Bunun sonucunda gerçek bilgiye, hakiki bir bilgiye ulaşılmış olunacaktır. *Episteme* (ἐπιστήμη) yani bilimsel bilgi, insanı *logosa* götüren en kolay yol olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak böylece, bizi yanıltan görünüş evreninden çıkarak gerçek evreni görebilmeyi başarabiliriz. Her zaman *logosa* uygun yaşamak, bizim gerçek evrenle iç içe olmamızı sağlar. *Logosla* bir olarak, akli yaşam ilkemiz yaparak, *doksalardan* yani duyularımız sonucu elde ettiğimiz yargılarımızdan vazgeçmeliyiz ve gerçek evren ile bir olarak *logosla* uyum içinde yaşamalıyız.

Herakleitos'un *logosun* evrensel yasasına bağı dünya görüşünün bu kadar üstünde durmamızın asıl amacı, *logos* kavramının bizi, onun bilgelik anlayışına ulaştıracak olmasıdır. Herakleitos'a göre *logosu* kavramak bilgeliktir. "Bilgelik tektir; her şeyi her şeyle yöneten düşünceyi bilmektir." (Herakleitos, 2018: 115). 41. fragmanda geçen bu sözlerde de gördüğümüz gibi, tüm bu birliği anlayabilmek bilgece bir iştir. Yok olmak diye bir şeyin olmayışını, her şeyin bir devinimle beraber sonsuz bir akışta ve ateşin hareketinde, *logosa* bağı olarak bir olmalarını anlayabilmek bilgeliği gerektirmektedir. Herakleitos'a göre bir şeyi bilmek yeterlidir. Yığınlarca *doksa* onun için hiçbir şey ifade etmiyordu. O, bilgeliğin tek bir hakikatte gizli olduğunu anlamıştır. Herakleitos'un (2016: 60); "bana değil *logosa* kulak vermek bilgeliktir. Ve her şeyin bir olduğunu kabul etmek" dediğini biliyoruz. Bilgeliği kavrayabilmemiz için görünüş evrenindeki çokluğun ardında duran, gerçek evrendeki birliği keşfetmemiz gerekmektedir.

Logos kavramının içindeki evrene hâkim olan birlik düşüncesinde; "Herakleitos, Stoacıların onayını da alarak aklımızı, yeryüzündeki şeyleri sevk ve idare eden tanrısal akılla birleştiriyor." (Capelle. 2016: 103). Stoacıların tanrısal akılla özdeş tuttıkları *logos* kavramını, Herakleitos'un görünüş evrenindeki çokluğun altında gizli olan teklik düşüncesinden aldıkları anlaşılmaktadır. Stoacılar, aynı Herakleitos'ta olduğu gibi bilgeliğin doğayla uyumlu bir hayatta bulunabileceği öğretisini ortaya çıkarmışlardır. Bu da *logosu* anlamakla gerçekleşebilmektedir. *Logosa* ulaşmanın yolu bilgiyi kendinde aramak anlamına da gelir. Herakleitos; "kendini incelediğini ve her şeyi kendi kendine öğrendiğini" söylemiştir (Nietzsche. 2018: 186). Bu noktada Delphoi'deki ünlü Apollon tapınağından bizlere kadar ulaşan kadim bilgi; 'Kendini bil' öğretisi akla gelmektedir. Herakleitos'un 'Kendini bilme'sinde, bir bulmacayı çözer gibi kendini araştırması, kendindeki en tanrısal maddeyi; ateşi bulması ve ardından ateşin bitmeyen akışında *logosa* ulaşmasını anlayabilmekteyiz. Tüm bu yolun sonunda Herakleitos (2018: 241), "kendimi keşfettim" der.

Herakleitos'un, anlattığımız bütün varlığı bir arada tutan teklik içindeki çokluğun sebebi olan evrensel *logosu*, ateş olan *archesi*, bilgelikle ilgili görüşleri sonraki dönemde Stoacılar da kendini göstermiştir. Herakleitos'un tanrısal akıllı olan *logos*, evrene hükmeden tek yasa olması bakımından, filozofu panteist bir yola sokar görünmektedir. Tüm bu izlenen yol, ileride Stoacılar rehber olacak ve aynı evren tasavvurunu, panteist bir inanışla karşımıza çıkaracaktır.

Herakleitos, bilgeliği epistemik bir yanı olan *logos* kavramında bulmayı öğütlemiştir. Yaşadığı dönemde aşağıladığı halkın kurban ritüelleri, Dionysos şenlikleri, Tanrıların heykellerine tapmak gibi yaptıkları ritüeller onu kızdırmış, rasyonel olmayan bir şekilde *doksa*

temelli bu hareketler ona cahilce gelmiştir. Bilge kişi *logosu* anlayan, Tanrı'yı bilgide, görünüşün altında yatan rasyonalitede, Bir'de bulan kişidir.

“Ölçülü olmak en büyük erdemdir. Bilgelik doğaya kulak vererek hakikati söylemek ve doğru olanı yapmaktır.” (Herakleitos. 2018: 265). 112. fragmanda yer alan bu ifadelerde Stoacı görüşün bilgelik kavramını ele alışında, Herakleitos'un öğretilerinden nasıl etkilendiğini görmekteyiz. Doğaya uygun bir yaşamı hedefleyen ve hakikatin peşinde, *logosun* yasalarıyla, ölçüyü kaçırmadan, erdemli bir şekilde yaşamı savunan Stoacı filozoflar Herakleitos'un izinden gitmişlerdir. Herakleitos, ölçülü olmak konusunda herkesi eşit görmüştür. “Kendini tanıma ve ölçülü olma olanağı her insanda bulunur.” (Herakleitos. 2018:273). Çünkü insan ateşten var olmuştur. Bu ateş, değişen ve sürekli devir daim yapan bir ateştir. “Ateş, bilgedir ve her şeyin yönetiminden sorumludur.” (Nietzsche. 2018: 200). Canlılığın özüdür. Ateş *logostur*. Tanrısal yasadır. Tanrı'nın kendisidir. Evrende bulunan her bir madde birbirinden dönüşmektedir, yani özünde aynı şeydir. Her bir madde tanrısaldir. Kendini araştırıp tanıyabilme ve doğaya uyumlu ölçülü bir şekilde yaşama yaratılıştan var olan, ateşten, *logostan* insana bahşedilmiştir. İçindeki bu cevheri keşfeden kişi bilgeliğe de ulaşacaktır. Ateşi tanrısal kabul eden Herakleitos, ruhun nemlenmesini yani sıcaklığını kaybederek ateşten uzaklaşmasını, hazlardan ya da ölümden kaynaklı olarak görmüştür. Keyfinin ve insani hazlarının peşine düşen insan tanrısalıktan uzaklaşarak anlama yetisini de kaybetmektedir. Kendini anlayamayan ölçsüz kişi, bilgelikten de uzaklaşmıştır. “Ruhu nemli olan biri, sakalı bitmemiş bir çocuk tarafından nereye götürüldüğü bilinmeyen sarhoş gibidir, yalpalar durur” diyen Herakleitos (2018: 275), tanrısalığını kaybetmiş, nemlenmiş ruhun tanrısal kavrayışı dolayısıyla *logosu* anlamasının da imkânsız olduğunu söylemiştir. En nihayetinde bilgelik, tanrısal bir kavrayıştır. Bunu elde edebilmek için dünyevi hazların ruhu ele geçirmesine engel olmak, ölçüyü kaybetmemek, kendini izlemek, araştırmak ve kendi üzerinde çalışmak gerekmektedir. Bundan elde edilecek sonuç da Tanrı'ya ve ateşe yaklaşımdır. Bilgelik, kolaylıkla elde edilemeyen ama kutsal bir olgudur. Aynı şekilde Stoa felsefinde de göreceğimiz ruhun ıslak ve kuru oluşu, onun bilgelik derecesinde önemli bir gösterge olmaktadır. Stoacılarıdaki bu görüş, Herakleitos'un felsefesinden etkilenilmiş olduğunu göstermektedir.

Stoacı felsefede gördüğümüz *logos* ve maddenin *archesi* ateş, Herakleitos'un fizik sisteminden Stoacı felsefeye geçmiş, orada ahlaki bir boyut kazanarak toplumsal düzeni sağlayabilecek bir olguya uyarlanmıştır. Stoacı felsefede de *logos*; aynı Herakleitos'ta olduğu gibi evreni, Tanrı'yı, her şeye hükmeden birliği temsil etmiştir ve ateş de maddenin özüdür. Her şey ondan doğar ve ona geri döner. Herakleitos'tan geçen panteist düşünce yapısını Stoa felsefesinde de görmekteyiz. İlk dönem Stoa filozofları, bu fizik yasalarını yani *logosu* ve ateşi

olarak kendi felsefi düşünce sistemlerinin temeline oturtmuşlardır. *Logos*tan gelen evrensel yasanın ortaya çıkardığı sonuçları, olması gerektiğinden farklı bir şekilde değerlendiren insanlar, iyi ve kötü kavramları ile olayları anlamlandırmaya çalışmışlardır. Evrensel yasanın düzenine göre iyi ya da faydalı bir durum, *logosu* anlamlandıramamış bir kişi için kötü ya da olumsuz olarak değerlendirilebilmektedir. İnsanlara göre kötü algılanan, doğanın sarsılmaz adaletinde sadece olması gereken bir durumdur. Tanrı'nın gözünden iyi görünen birçok şey, insanın gözünden kötü görünebilir. Herakleitos (2016: 116); "Tanrı için her şey iyi, doğru ve adildir ama insanlar için ise bazı şeyler doğrudur bazıları yanlış" demiştir. Sonuç olarak iyi kötü kavramı, evrensel bütünlüğü kavrayamayan varlığın yargıları sonucu ortaya çıkabilmektedir. Herakleitos'tan Stoacılara uzanan *logosa* bağlı evrensel adalet, Stoacılarda kadercilik olarak karşımıza çıkacaktır.

Herakleitos'taki bilgelik kavramında gördüğümüz, *logosu* anlayan kişinin bilgeliğe ulaşması ve bu bilgeliğin tanrısal, kutsal bir olgu olması da yine özellikle İlk Dönem ve Son Dönem Stoacılıkta karşımıza çıkmaktadır. Ölçülü bir şekilde erdemlere uygun yaşamak ve doğayla uyum içerisinde olmak sonucu elde edilen bilgelik ve ruh dinginliği, Stoa felsefesinde önemli bir yer tutmuştur. Tüm bu benzerlik bize Stoacıların, Herakleitos'un düşünce sisteminden fazlasıyla etkilenerek kendi düşünce sistemlerini kurduklarını göstermiştir. İki felsefe ekolü arasındaki bu paralelliğe Stoacı felsefe ele alınırken daha yakından tanık olacağız.

Herakleitos'a baktığımızda, Stoacıların fizik yasalarını *logos* kavramı üzerinden Herakleitos'un felsefesi ile besledikleri ve geliştirdiklerini görebilmekteyiz. *Logos* kavramı üzerine geliştirdikleri felsefeyi Herakleitos'un bilgeliği ile destekleyen ve kendi bilgelik ekolünü ortaya çıkaran Stoa Okulu'nun, ahlak felsefelerinde etkilendikleri bir diğer önemli isim ise şüphesiz, tüm Yunan felsefesinde etkisi görmezden gelinemeyecek olan Sokrates olmuştur. Sokrates'in felsefenin yönünü insana çevirmesi, uygulamaya yönelik felsefesiyle pratik yaşam bilgeliğini daha da güçlendirecek ahlak öğretileri ortaya çıkarması, ardından gelecek olan Stoa Okulu'nun da bu öğretilerden beslenmesine olanak sunmuştur.

1.2. Sokrates

Sokrates, M.Ö. 469-399 yılları arasında Atina'da yaşamış bir filozoftur. Kendisi yazılı hiçbir kaynak bırakmamıştır. Öğrencisi Platon'un diyalogları, o dönemde yaşamış tarih yazarı Ksenophon'dan kalan yazılar ve oyun yazarı Aristophanes'in kaleme aldığı *Bulutlar* oyunundan kalanlar Sokrates hakkında yazılmış ilk kaynaklardır. Aristophanes, o dönem tragedyalarıyla meşhur bir oyun yazarıydı ve kaleme aldığı *Bulutlar* oyununda Sokrates'i Sofist bir düşünür olarak göstermiştir. Burada Sokrates, Anaksimenes'in *archeyi* hava olarak belirlediği

düşüncesinden etkilenen ve Atina tanrılarını reddeden bir Sofisttir (Karatani, 2019: 149). Bilindiği gibi Sokrates sonradan Yunan tanrılarını yok sayan, yeni Tanrılar uyduran bir kafir olarak yargılanacaktır. Sonuç olarak Sokrates'in yaşadığı dönemde onu sevip takip eden ve ona saygı gösteren öğrencileri ve dostları dışında, düşmanları ve haset edenleri de olmuştur.

Sokrates'in yaşadığı dönemde, Atina'da politika ve kamusal alanda yükselmeyi hedefleyen kişilerin retorik dersi alması popüler bir gelenektir ve gerekli görülmektedir. Elea Okulu'nun devamını temsil eden Sofistler, şehirde retorik derslerini parayla satmışlardır. Sokrates Platon'un diyaloglarında, bu konuda Sofist düşünürleri şiddetle eleştirmiş görünmektedir. O, asla kendini bir Sofist olarak görmemiştir. Atina bu dönemde her ne kadar demokrasi ile yönetilir görünse de köleler, kadınlar ve poliste bulunan Atina vatandaşı olmayan diğer kişiler, dışlanan bir kitledir ve demokrasi onlara pek uğramamış görünmektedir. Sofistler, dışarıdan Atina'ya gelmiş kişiler olarak bu durumda, Atina demokrasisinin altına sığınabilen vatandaşlar değildir ve bu durum onları tehlikeli bir pozisyona sokmuştur. Bu yüzden felsefeleri retorik dersleri ile kısıtlı görünse de Atinalı önde gelen vatandaşları kızdırmayacak şekilde ilerlemiştir. Sokrates, Sofistler'in bilgilerini para karşılığı satmalarını eleştirirken kendisi bir Atina vatandaşı olarak özgürce felsefesini yaymaya çalışmıştır.

Sokrates, konuşma sanatında ustalaşmış bir düşünürdür ve yöntemi konuşarak insanlara bir şeyler öğretmek olmuştur. Aslında kendisi, soru sorarak karşısındaki kişiyi konuşturduğu bir stil geliştirmiştir. Bir konu hakkında hiçbir şey bilmediğini öne sürerek konu hakkında bilgisi olduğunu iddia eden kişiye, o konuyla ilgili hiçbir şey bilmediğini kanıtlayan bir yöntem kullanmıştır. Buna doğurtma yöntemi demiştir. Annesi ebe olan Sokrates, onun gibi insanları doğurtmasa da insanlarda saklı bilgiyi ya da bilgisizliği doğurtmuştur. *Elenkhos* (ἐλεγχος) denilen bu yöntemin sözlükte anlamı; "inceleme irdeleme, çürütme, soruşturma, sorgulama, tartışma, müzakere" olarak geçmektedir (Peters, 2004: 95). Khairaphon'un, Delphoi kahinine sorduğu 'En bilge kişi kimdir?' sorusuna, kâhinin cevabı 'Sokrates' olmuştur (Platon, 2014: 21). Bu diyalogun Sokrates'e iletmesi üzerine, Sokrates bu tezi doğrulamak için etrafındaki insanların bilgeliği düzeylerini sınamaya başlamıştır. Sokrates, kendisinin bilmediğinin farkında olmuş ama etrafındaki insanlar bilmedikleri halde bildiklerini savunmuşlardır. Doğal olarak bilmediğini bildiği için Sokrates, onlardan daha bilge bir kişi olmuştur. Ayrıca Sokrates, "kendini bilmemeyi ve bilinmeyi bildiğini düşünmeyi, *sanmayı* deliliğe çok yakın buluyordu." (Nietzsche, 2018: 339). O, çoğunlukla Atina agorasında dolaşmıştır. Kimi zaman o birilerini bulmuş, kimi zamansa onlar Sokrates'i bulmuşlardır. Kitleleri etkilemek gibi bir derdi olmamıştır. O, bilgiyi isteyene ya da ihtiyacı olduğunu düşündüğüne vermiştir. Çünkü bilgi en büyük erdemdir. İnsanlara, yaşama dair her şeyle ilgili sorular sorarak bilgilerini

sınamıştır. Burada ukala bir tavır görünmemektedir. O, cehaleti ortaya koyarak doğru bilgiye ulaşmaya çalışmıştır. İnsanlarla değil, cehaletle savaşmıştır. “Araştırmalarında çoğunlukla sertçe tartıştığı için yumruk yiyor, saç başı yolunuyormuş, çoğunlukla da alaya alınıyormuş; ama bütün bunlara sabırla katlanıyormuş.” (Laertios, 2020: 76). Bilgece bir yaşamı öğretebilmek için her türlü tavırla baş ettiğini anladığımız Sokrates’in, son nefesini de bu uğurda verdiği anlaşılmaktadır.

Sokrates; kişinin hayata dair ödevleri, bilgelik, adalet, irade, dostluk, doğruluk gibi hayatın içinden konular üzerine etrafındaki her kesimden insanla konuşmuştur. Kişilerin gerçek iyiliğe, *eudaimoniaya* (ευδαιμονία) erdemler üzerinden nasıl ulaşılabileceği üzerine, insanlarla çalışmıştır. Tamamen etik kavramlar üzerinde durmuştur. Kendinden önceki filozoflardan farkı, ahlaki felsefi-kuramsal boyutta incelemiş olmasıdır. “Ondan sağlam bir ahlak fıskırır. Etik reformuna yönelmiş inanılmaz bir irade gücü.” (Nietzsche, 2018: 336). Sokrates’in konusu insandır. İzlediği yöntemle, onda gözle görünür bir değişim beklemiştir. Felsefesi pratik yaşam bilgeliği üzerine olmuştur. İlk doğa filozoflarının mesele edindiği nesneyi, insana, yani özneye çevirmiştir. Onun öğretileri tamamen pratiktir, elde edilen tüm bilgiler hayata dair hayatta uygulanabilecek öğretilerdir. O; adalet, sevgi, ölçülülük, inanç, cesaret gibi insani özellikleri ele almaya çalışmıştır. Etrafındaki insanları bu kavramlar üzerine düşünmeye sevk etmiştir. Çünkü erdem, herkesin anlayabileceği bir şey olduğunu ve insanın içindeki potansiyelde yatıldığını düşünmüştür. Tanrısal bilgeliğin evrensel olduğunda ısrar etmiştir (Weber, 2015: 56). “Ona göre erdemli olmak demek, net bilinen kavramlar doğrultusunda hareket etmektir. Her türlü erdem öğretiler, çünkü erdem bir bilgidir, yalnızca basiret ve adalet değil.” (Friedell, 2017: 237-238). Sokrates, insanların erdemi -sonuç olarak bilgeliğe ve en yüksek mutluluğa ulaşabilmeleri için- anlamalarını ve anladıklarını düşünerek sonuca ulaşmaları için kendi felsefi yöntemini kullanmıştır. Düşünmenin de yetmeyeceğini savunan Sokrates, tüm varılan sonuçların pratik yaşamda uygulanmasını ve neticede iyi, erdemli ve bilgece bir hayata ulaşılacağını anlatmıştır. Ortaya çıkan bu sonuçlar, pratik hayatın bilgece yaşanmasında katkılarda bulunmuş ve Kinik felsefesi üzerinden Stoacı düşünürleri de etkilemiştir.

Sokrates, sahip olduğumuz güç, onur, sağlık, para gibi bazı değerlerin insanın hayatına iyi gelen unsular olduklarını kabul etmekle birlikte, ölçüsünün kaçtığı noktada hayata dair zararlar verebileceğini ve insanın hayat amacından sapabileceğini öğütlemiştir. Tüm bu değerleri, hangi ölçüde, ne şekilde kullanabileceğimizi sağlayan asıl kaynak *phronesis* (φρόνησις). *Phronesis*; “bilgelik, pratik bilgelik, sağgörü” veya akli başındalıktır (Peters, 2004: 293). “Akli başındalık, iyinin ve kötünün bilgisidir ve erdemle, dahası, bütün erdemlerle özdeşir.” (Kenny, 2017: 295). *Phronesis* sahip bir kişi tüm erdemlere ulaşabilir ve tüm bilgi

elindedir. Buradan da anlayacağımız gibi bilgeliğe giden yolda akli başındalık uzmanlaşmak için en önemli kavramlardandır. *Phronesis*, Anthisthenes’le birlikte Kinik felsefesinde ve Aristoteles’te de gördüğümüz bir kavramdır. Aristoteles, Sokrates’in bu kavramı kullanımına Nikomakhos’a Etik’te şu şekilde yaklaşır:

Bazılarına göre tüm erdemler akli başında olmaktır. Ve Sokrates de konuya bu şekilde yaklaştığında hem doğru hem de yanlış şey söylüyordu. Tüm erdemlerin akli başında olduğunu söylerken hata yapıyordu fakat bunların akli başındalıktan farklı şekilde gerçekleşemeyeceğini söylerken de doğru söylüyordu. Aristoteles’e göre; bir insanın akli başında olmaksızın iyi olması ya da karakter erdemlerine sahip olmadan akli başında olması imkansızdır (Aristoteles, 2015: 143).

Aristoteles, *phronesis* kavramının tek başına yeterli olmayacağını bunun gerçekleşmesi için tüm erdemlere de sahip olunması gerektiğini vurgulamıştır. Sokrates’ten farklı olarak ikisini iç içe kavramlar olarak görmemiştir.

Sokrates, ‘kendini bil’ öğretisinden yola çıkarak insanın kendini tanımasını sağlamıştır ve ona birtakım erdemlerle yaşadığında bilgece bir yaşamı, bilgeliği vaat etmiştir. Bilgeliği; insanın *eudaimoniasına*, en yüksek iyiye ulaşmasını sağlayacak tek yol olarak göstermiştir. “Mutluluk, insanın bedensel ve tinsel olarak kendini düzene sokmasıyla sağlanabilir. Bunun içinde önce kendini tanıması, bilgi yoluyla olgunlaşması gerekir.” (Özlem, 2015: 47). Sokrates’te ölçülü olma erdemlere ulaşabilmek için bir kılavuzdur. İradesine sahip çıkabilen kişi, iyiliğe ve mutluluğa daha da yakınlaşmıştır. Sokrates bu konuda; devletin yönetimini nasıl boğazına, şaraba, aşka yorgunluğa, uykuya dayanamayan birine teslim edemezsek, insan bedeninin ve ruhunun da böyle birine teslim edilemeyeceğini düşünmüştür. “Zevklere köle olunca kim bedeniyle de ruhuyla da çirkinleşmez?” demiştir (Ksenophon, 1996: 32). Burada, insanı ihtiyaçlardan tamamen vazgeçirmek söz konusu değildir. Sokrates’in öğütlediği ölçülü olmaktır. “Gençlere özgü erdem ne olduğu sorulduğunda, “Aşırı gitmemek” diye yanıtladı.” (Laertios, 2020: 81). İnsanın ihtiyaçları dahilinde gereksinimlerini karşılaması sonucu, erdemli bir hayat yaşayabilmesi ve sonucunda bilgece bir yaşamın kapılarını aralayabilmesi öğüdünü vurgulanmıştır.

Sokrates, cesaret konusunda da insanlara öğütler vermiştir. Kendisi, Atina’dan sadece dönemindeki savaşlara katılmak için ayrılmıştır. Platon’un Lakhes diyalogunda, Lakhes Sokrates’in cesaretinden şöyle bahseder: “Ben onu başka bir yerde yalnız babasını değil, yurdunu da onurlandırırken gördüm. Delion bozgununda geri çekilirken yanımdaydı; inan herkes onun gibi davransaydı, şehrimiz başını hala dik tutar böyle düşmezdi.” (Platon, 1986: 65). Sokrates, savaşlardaki cesaretiyle tanınan bir kişi olmuştur, güçlü bir vücuda sahiptir, sağlıklı bir yapısı vardır, Atina’daki veba salgınında bir tek o hastalanmamıştır, Potidaia

seferine katılmış ve burada gösterdiği kahramanlıklar sonucu kendisine verilen ödülü Alkibiades'e bırakmıştır (Laertios, 2020: 77). Sokrates'in, dünyalık gösterişlere önem vermediği öğretilerinden ve yaşam sanatından anlaşılmaktadır. O, kamusal alanla özel alan arasındaki farkı önemsememiş ve herkese eşit yaklaşmıştır. Etrafında, her kesimden her çeşit insan var olmuştur. Kinizm kurucusu Antisthenes, onun öğrencisi olarak felsefeye adım atmıştır. Kinizm'den Stoacılığa geçen dünya vatandaşlığı görüşü, Sokrates'te açık açık görülmesi de onun öğretilerinin bir sonucu olarak Kinizm'de ortaya çıkmış görünmektedir.

Adaletli davranmak Sokrates'in üzerinde durduğu başka bir bilgece tavidir. Başının belaya gireceğini bildiği halde doğrusundan asla vazgeçmemiştir. Sokrates'e göre "adalet bir erdemdir ve erdem de dost olsun düşman olsun, insanı daha kötü hale getirmeyi değil, daha iyi kılmayı amaçlar." (Kenny, 2017: 292). Sokrates, adalet kavramını, ölümüyle tüm Atinalılara bir ders niteliğinde anlatmış oldu. Döneminde kimseden korkmadan doğrularını bir bir dile getirmesi bazı kesimleri rahatsız etmiştir. Sokrates'in *daimon* (δαίμων) dediği ruhandan gelen sesleri vardır. Bu sesler Tanrı'nın sesidir, kutsal bir sestir. Sokrates Tanrı'nın sesini kendi içinde duyduğunu söylerken; "Tanrılar bizimle konuşurlar, onların söylediklerini biz de işitebiliriz" demiştir (Aster: 2018: 120-121). Bu sesler çocukluğundan beri onunla konuşmuş ve onu iyi ve doğru olana yönlendirmiştir. Sokrates'in *daimonunda*, Stoacı düşüncedeki tanrısal aklın, evrensel bir paylaşıma sahip olduğu düşüncesini görebilmekteyiz. Sokrates bu düşüncelerini herkesle paylaşmaktan çekinmemiştir. Bu da Sokrates'ten rahatsız olan bazı kesimlerin işine gelmiş ve onu Atina tanrılarını reddederek yeni Tanrılar uydurmakla suçlamalarına olanak vermiştir. Atina tanrılarına saygı göstermemesi, yeni Tanrılar uydurması ve gençleri yoldan çıkarması gerekçeleriyle hakkında dava açılmasının önüne geçilememiştir. Sokrates iktidara ulaşmakta, kamusal alanda görevler almakta pek değerli bir şey görmemiştir. Dahası, onun öğretileri bu tip değerlerden etrafındaki insanları da uzaklaştırmıştır (Karatani, 2017: 151). Ailelerin çocuklarına, politik başarı için birtakım dersler aldırıldığı ve onları bu makam ve mevkilere yönelmeleri için teşvik ettikleri bir ortamda, Sokrates'in bu tip söylevleri rahatsızlık vermiş görünmektedir. Bunun sonucunda Sokrates, gençleri yoldan çıkaran bir hedef haline gelmiş durmaktadır.

İnsanlarla konuşurken onların bilgisizliklerini ortaya çıkarmış olması, bazı kişilerin gururunu kırmış görünmektedir. Diogenes Laertios'tan (2020: 83) aktarılan şu sözlere bakalım; "Anytos Sokrates'in alaylarına dayanamayıp önce Aristophanes ve çevresini ona karşı kışkırttı, sonra da Meletos'u dinsizlik ve gençlerin ahlakını bozma suçlarından ona karşı dava açmaya ikna etti". Sonuç olarak, Sokrates'e karşı düşmanlık besleyen bir grubun ortaya çıktığını görmekteyiz. Olaylar bu şekilde devam etmiş ve Sokrates mahkemeye çıkmıştır. Mahkemede

ne yargıçlardan af dilemiş ne de onlara ılımlı davranmıştır. Sokrates duruşundan ödün vermemiştir. Aslında, yargıçların ve kendini suçlayanların yolundan gitmeyi tercih etmiş olsa idi ölüm cezasından kurtulabilecektir. Tüm bu olaylar zinciri, Sokrates'e, amaç edindiği yoldan geri adım atılabilmek adına düzenlenmiştir. Sokrates, yargılanma sırasında yargıçlarla ders verir nitelikte konuşunca ceza ile ilgili olarak para cezası konuşan yargıçlar, oy çokluğu ile sonucu ölüm cezasına çevirmişlerdir. Böylece, Sokrates ölüm cezasına çarptırılmıştır. Arkadaşları ve öğrencileri, onun yargılanmadan önce de sonra da Atina'dan kaçmasını isteseler de o bunu yapmamıştır. *Daimonun* onu uyardığını ve gitmemesi gerektiğini söylemiştir. Tüm bu okuduklarımıza baktığımızda, Sokrates'in ölümü bilerek kendine doğru çağırıldığını görmekteyiz. O, tüm Yunan halkına adalet ve erdemlerle ilgili senelerce ders vermiş ve yaşamının son döneminde bu kavramları uygulamalı olarak onlara ve daha sonrasında da bize göstermiş olmuştur. Bu adaletsiz yargılanma ve sonucunda ortaya çıkan ölüm cezası ile yaşamına baldıran zehri içerek son vermiştir. Bu olaydan sonra öğrencileri Atina'yı terk etmişlerdir. Devam eden dönemde, bu ölümün adaletsizce verilmiş bir karar olduğu yargısıyla, ölüm cezasından sorumlu kişiler de yargılanmıştır. Ama en nihayetinde, Sokrates ölmüştür. Bu olay Yunan tiyatrosuna da yansımıştır. Ünlü oyun yazarı Euripides, Palamedes oyununda; "Bilgeler bilgesini öldürdünüz Danaolar, Musaların kimseyi üzmemiş bülbülünü öldürdünüz" diyecektir (Laertios, 2020: 86). Sokrates, ardında insanlara erdemlerle ulaşabilecekleri mutluluğu ve pratik yaşam bilgeliğini bırakmıştır. Sokrates'in felsefesini benimsemiş öğrencilerinden sadece bir tanesi olan Anthisthenes öncülüğünde Kinik felsefesi doğmuştur ve bu okul Stoacıların Sokrates öğretilerini öğrenmelerine öncülük etmiştir.

Stoacı düşüncede önemli bir yer tutan *adiaphora* (ἀδδίαφορα) sözcüğü; varlığına ya da yokluğuna aldırmış edilmeyen etkisiz etmenler anlamına gelmektedir. Bu sözcük sözlükte, "ahlaki açıdan ne değerli ne de değersiz görülen, olup olmamasına aldırmış edilmeyen şeyleri belirtmek için kullanılan terim" olarak karşımıza çıkmaktadır (Güçlü vd., 2003: 17). *Adiophoranın* önemi, Sokrates'te de gördüğümüz gibi bizi, dışarıdaki yararsız şeylerin fazla önemli hale getirilmesi ve mutluluğun bu yararsız etmenlere dayandırılması sonucu, ulaşılamayan iç huzurun ve dinginliğin yani, *ataraxianın* bulunamaması sonucuna götürmesinde yatar. Mülkiyet, şan, unvan, sağlık gibi dış faktörlerin ve husumet, kıskançlık, hırs gibi zararlı düşüncelerin insan hayatında, insanın içsel tutum ve eğiliminin önüne geçmesi sonucu, kişi yaşam alanındaki ruh ve bedensel bütünlüğünü kaybederek mutsuz bir kişi olmaktadır (Cassirer, 1980: 18). Bunu engellemek üzere Sokrates ve Stoacılar, dış faktörlerin önemsizliğini ve içsel bütünlüğü sağlamayı salık vermişlerdir. Sokrates'te ve Stoacılar da karşımıza çıkan düşünce; *adiaphora* kelimesini merkezine koyabilen kişi, dış faktörlerin

yokluğunu umursamayacak ve kendi içsel dünyasında *ataraxiaya* kavuşmuş olacaktır. Kişi; kendisi, doğaya uyumu ve Tanrı'sıyla en yüksek iyiyi, *eudaimoniasını* bulmuştur.

Stoacı felsefede, özellikle Kinizm üzerinden bir etkiyle Sokratik düşünceyi bariz bir şekilde görmekteyiz. Özellikle son kısımda anlatılan, kendi değerleri için korkusuzca ölüme giden Sokrates'in davranışı, tam da Stoacı görüşte görebileceğimiz bir yaklaşımdır. Erdemli bir şekilde, bilgece bir hayat sürmek, Stoa felsefesinin temel ahlak görüşünü oluşturmaktadır. Sokrates'in erdemli hayatı, *eudaimoniası*, *daimonu* bize Stoa felsefesindeki bazı noktaları hatırlatır. En yüksek mutluluk, doğaya uyumlu bir hayatla, ölçülülükle ulaşabileceğimiz bir noktadır ve bu noktada Stoacı görüş ve Sokrates birleşir. *Daimon*daki kutsal, tanrısal ses; Stoacı felsefede kendisini -Herakleitos'un etkisinde olan- evrensel akıl, *logos* kavramıyla eş bulur. Logos kavramı, birleştirici gücüyle herkesi birlik ve aynılık noktasında buluşturur. *Logos*, tanrısal bir varlık olmamızın yoludur. Sokrates'in içinde olan ve onunla konuşan *daimonu*, Stoa felsefesinde *logos* olarak görebilmekteyiz.

Sokrates'in felsefesine baktığımızda; onun ahlak öğretileri ve bu felsefeyi pratik yaşam bilgeliği olarak ortaya çıkarması, adeta Stoa Okulu'nun ahlak ilkelerinin ve kavramlarının hazırlanmasına vesile olmuştur. Stoa felsefesinde karşımıza çıkan *logos* ve Sokrates'in *daimonu* birleştiğinde ortaya çıkan sonuç ele alındığında, bu iki kavram, iyiye ulaşma, adaletli ve erdemli olmayı hedefler görünmektedir. Bu kavramların ortaklığında akla uygun yaşam, doğaya uyumlu olma ve ruh dinginliği yani içsel huzur vardır. Sözü edilen aşamalarda yol kat eden bir kişi, bilgelik fenomenine yaklaşmış olacaktır. *Daimon* ve *logosun* hedeflediği yoldan ayrılmak, bilgelik değerinin kaybedilmesi olarak kendini gösterecektir. Sokrates'in *daimonu* ve Stoacıların *logosunun* ulaştırdığı bilgelik fenomenine sahip olabilmek için eksik olarak görebileceğimiz bir husus da Kinik felsefesinde kendini açığa çıkaracaktır. Bu değer, kendine yetme ilkesidir. Sokrates'in öğrencisi olan Anthisthenes tarafından kurulan bu okul, kendine yetme düsturunu, yani *autarkeiayı* (αὐτάρκεια) hocasından alarak bilgelik yolunda geliştirecek ve bu fenomene ulaşmada atlanamayacak bir değer olarak bizlere kadar ulaşmasına vesile olacaktır.

1.3.Kinik Okulu

Kinik felsefe, Sokrates'in sadık öğrencisi Anthisthenes (M.Ö.444-368) tarafından kurulmuştur. Anthisthenes, Sokrates'ten önce Sofist Gorgias'tan da dersler almış ve hatipliğini geliştirmiş, daha sonrasında Sokrates'in öğrencisi olmuştur. O dönemin önemli isimlerinden Ksenophon ile dostluk kurmuştur. Sokrates'in ünlü öğrencisi Platon ile aralarında karşılıklı bir hoşnutsuzluk olduğu bilinmektedir. Sokrates'in öldürülmesinden sonra, Atina'nın dışında

bulunan Kynosarges Gymnasion'da okulunu kurmuş ve burada dersler vermiştir. Antisthenes, felsefesini kuramsal ahlak üzerine yoğunlaştırmıştır. Kinik felsefe denilince akla gelen en ünlü isim Sinoplu Diogenes'tir (M.Ö. 410/400-323). Antisthenes'in kuramsal ahlakının uygulamasını, onun yaşamında görebilmekteyiz. Diogenes; yaşam tarzıyla, toplumu şaşırtan hareketleri ve sözleriyle ve tüm bunları yaparken sergilediği rahat tavırlarıyla Kinik düşüncesini en uç kısımda hayata geçirmiştir. Okulun isminin Yunanca köpek anlamına gelen *kyon*dan türemiş olduğu düşünülmektedir. Kinik; köpeksi, köpek gibi görünüp köpek gibi yaşayan anlamına gelmektedir. Bu ismin, Diogenes'in yaşam tarzına bir gönderme olması akla uygun görünmektedir. Bunda, Diogenes'in sevmediklerine köpek gibi hırlaması, kimseyi umursamadan hayatını bir fiçıda idame ettirmesi etkili olmuştur. Bu noktada, Kinizm'in sözlük anlamına bakmak etkili olabilir.

Kinizm bir "yaşam felsefesi" olarak dünya işlerinden el etek çekme ya da dünya nimetlerinden uzak durma tavrına (çilecilik); bir "gündelik yaşam felsefesi" olarak ise konuşmada "dobradobralık" ile "cüretkarlık"tan, eylemede "sakınmazlık" ile "ayıptanımazlıktan" yana olma tavrına (töretanımazlık) karşı gelir (Güçlü vd., 2003: 827).

Kinikler, bütün toplumsal geleneklere, töreye, yaşam görüşlerine tamamen karşı çıkmış ve bunları gereksiz görmüşlerdir. Mülkiyet, şöhret, güç, mevki gibi doğada olmayan kavramların hepsine karşı durmuşlardır. Asıl amaçları tüm bu değerleri umursamayarak, önemsiz görerek kendilerinin efendileri oldukları bir özgürlüğe ulaşmak olmuştur. Diogenes, köle olarak satılırken bile bu durumu umursamamış ve hayatın akışında yoluna devam etmiştir. Kendisini satan çığırkan 'Ne iş yaparsın?' diye sorduğunda, 'İnsanları yönetim' diyerek Korinthoslu Kseniades'i göstermiş ve 'Onun yönetilmeye ihtiyacı var, beni ona sat' demiştir. Böylece, kendisini satın alan Korinthoslu Kseniades ile giderek onun çocuklarının öğretmeni ve evinin efendisi olmuştur (Laertios, 2020: 282). Diogenes'te gördüğümüz bu bilgece tavrın, her türlü şartta ve durumda kendini bilmeyi gerektirdiğini ve kişinin kendinden başka efendisi olmadığı gerçeğini anlamamızı sağlamıştır.

Antisthenes, toplumu cahil bir oluşum olarak görmüştür. Ona göre, bilgiler azdır ve bilgeliğin herkesin ulaşamayacağı zorlu, sıkıntılı ve acılı bir yolu vardır. Kitleleri aşağılamayı Herakleitos'ta da görmüştük. O da toplumu, cahilliği ve *logosu* anlamamalarından dolayı eleştirmiştir. Ama Kiniklerden farklı olarak o, toplumdan soyutlanarak yaşamıştır. Kinizm'de toplumu eleştiren filozoflar, polisten kendilerini ayırmak yerine, doğrularını onların göreceği şekilde yaşayarak halkın gerçeği bulmasını hedeflemişlerdir. Bilgeliğe giden yolun ilk adımı, erdemlere ulaşmaktır; Kinizm'in görüşlerine göre erdemler de öğrenilebilen kavramlardır. Antisthenes, toplumun cahilliğini eleştirse de savunduğu düşünceler öğrenilebilir ve pratik

hayatta yer bulabilir olmuştur. Herakleitos'un tersine polisin içinde kalmaları, düşüncelerini eleştirdikleri cahil kitlenin, felsefelerini öğrenebileceğini ummuş olmalarıdır.

İnsan hayatının belirleyici etmenlerinden birisi, toplumun oluşturduğu ön yargılardır. Kinizm'de, bu önyargılardan kurtulmuş, kendi saf bilincine ve özgürlüğüne sahip bir bireyin, yargısız alandaki mutluluğunu görmekteyiz. Toplumun dayatmalarından sıyrılmak bize, onun çizdiği sınırlardan kurtulmamızı sağlamıştır. Bu da kişiye, bireysel özgürlük vermiştir. Bunu gerçekleştirmek için Stoacı görüşte de karşımıza çıkan *apatheia* (ἀπάθεια) sahip olabilmek vardır. *Apatheia*; etkilenimsizlik, duyumsamazlık, duygulanımsızlık, duyarsızlık kelime anlamlarına sahiptir (Peters, 2004: 37). Stoacılar; karşılarına çıkan tüm olaylara karşı tepkisiz ve duygusuz kalma sonucu, en yüksek özgürlüğe ulaşabilmeyi hedeflemişlerdir. Kinikler de toplumun tüm değerlerine ve gereksiz yüceltilen tüm olgulara duyarsızdır. Onlara bir değer yüklemedikleri için yoklukları bir mutsuzluk hali oluşturmamıştır. Aksine, bu tip kavramları, toplumun gereksiz ve anlamsızca yücelttiğine inandıkları için yoklukları halinde toplum bir mutsuzluğa hapsolürken Kinik düşünürler, özgür benlikleriyle *eudaimoniaya* ulaşmış olduklarını düşünmüşlerdir. Hiçbir şeye sahip olmamak, kaybetmek korkusunun önüne geçer. Ruh, bu noktaya ulaşabilmek için eğitilmelidir. Acı ve sıkıntı, ruhun egzersizidir ve bu yüzden insanın bilgelik yolunda eğitimine katkı sağlayan yegâne kavramlardır. Bu noktada, Kinik düşünürlerin örnek gösterdikleri, Yunan mitolojisindeki yarı Tanrı Herakles olmuştur. Herakles, anlatıldığı üzere, başına türlü türlü felaketler gelen, Tanrıça Hera'nın gazabına uğramış ve kurtulmak için on iki tane zorlu görevi başarmış, sonunda da karısının kıskançlığına kurban giderek kıyafetine sürdüğü zehir ile zehirlenerek ölmüştür. Zeus, onu Tanrılar katına alarak ölümsüzleştirmiştir. Bu hikayelerden yola çıkarak; ne kadar acı çeksek de sonuç bizi bir adım sonraya götürecektir ve sonunda tanrısal bir varlığa dönüşülecektir. Bu çilecilik, Yunanca'da *askesis* (ἄσκησις) olarak karşımıza çıkmıştır. *Askesis*, acılar yoluyla kendini eğitebilmeye olanak sağlar. Bilgelik, zorluklar ve acılar sonucu ulaşılabilecek, sonu tanrısal bir mutluluğa varan zaferdir. Diogenes bu acılara katlanabilmek için kendini eğitir; yazın kızgın kumlarda yuvarlanır, kışın karla örtülmüş heykellere sarılırmıştır (Laertios, 2020: 261). Hedonizme savaş açmış Kinizm; doğayla uyum içinde, tüm toplumsal gereksinimlerden özgürleşmiş, öğrenilmiş bilgi sonucu ulaşılmış erdemlerin de varlığı ile *eudaimoniasına* ulaşır. Artık o, bir bilgedir. Doğaya ait olmayan her şey, onun için önemsizdir. Onlar, bireysel özgürlükleri, erdemli hayatları ve *apatheia* ile bilgeliği keşfetmişlerdir.

Bilgeliğe ulaşmada bireysel bir yol çizen Kinizm devrimci değildir, toplumu eleştirirken sistemi değiştirme gibi bir gayesi olmamıştır. Kendileri, olması gerektiği gibi tüm toplumun önünde, hiçbir çekincesi olmadan, tüm zıtlığı ile yaşamış -Diogenes'in paranın yaşamak adına

sadece bir araç olduğunu vurgulamak için dilenmesi gibi- ve toplumun onlardan görebek öğrendiklerini, kendi içsel dünyalarında uygulayarak pratik hayatlarına geçirmelerini öngörmüşlerdir. Kinizm'e göre; "Bilge, toplumun bütün kurumlarını ve değerlerini hor görebek, toplumsal ve siyasal yaşama karışmadan, her anlamda "devekuşu politikası" izleyerek kendi köşesine çekilip yaşmalıdır." (Ağaoğulları,2013: 175). Kinik düşünür, sistemi değiştirmek için çaba sarf etmemiştir, böyle bir ereği yoktur ama sistemin çarpıklıklarını korkusuzca göstererek yanlışlarını düzeltmesini ummuştur. Toplumun iyileşmesi için gerçeklerini sakınmadan söylemişlerdir. Diogenes'e göre, evlilik bile kişiyi bilge olmaktan alıkoyan toplum dayatması bir kurumdur. Kinizm'in savunduğu evrensel dünya vatandaşlığının bir sonucu olarak kadınlar ve çocuklar ortak olmalıdır. Diogenes, tüm insanların eşit olduğu, kölelik ya da yurttaşlık gibi kavramların ortadan kalktığı, kozmopolit bir yapıyı savunmuştur. Sonuçta vatandaşlık, soy, polisın yasaları gibi birçok toplumsal ilkeler ve değerler insanın sonradan ürettiği kavramlardır. Antisthenes'e göre polisın yasalarına değil, erdemın yasalarına göre yaşamını sürdüren kişi bilgelik yolunda olan kişidir (Laertios, 2020: 255). Doğaya dayatılan bu kavramlar Diogenes'e göre gereksizdir ve insanın kendini gerçekleştirmesine engeldir. Bilge kişi evrenseldir ve toplumun dayatmalarından kurtulmuş, özgür bir varlıktır. Kinizm'de anlamaya çalışmamız gereken nokta zenginlik, şöhet, mülkiyet gibi kavramların gerekli olup olmadığı sorusudur. Eğer tüm erek, bilgelik ve *eudaimoniaya* ulaşmaksa, tüm bunları bir kenara bırakmalı ve tamamen bizi içsel olarak geliştirecek erdemlere yönelmeliyiz. Kinizm'in asıl amaçlarından biri olan özgürlüğe ulaşmak için ilk önce kişi kendine yetebilmelidir. Bu *autarkeia* (αυτάρκεια). En az ihtiyaçla kendi hayatını idame ettirebilmelidir, kendine yetebilir durumda olmalıdır. Hayatta kalmamızı sağlayacak bir fıçı, bir heybe ve bir harmani, elimizde bir asa ile yetinebilmeliyiz. Diogenes uzun hayatı boyunca toplumdaki insanlara bunu göstermek istemiştir. Ona göre; "kendilerini midelerine, cinsel organlarına ve uykuya teslim edenlere üç kat köle" olarak adlandırılmalıdır (Luck: 2011: 150). O, yaşamıyla insanlara, mutluluğun doğaya ait olmayan sonradan insan icadı kavramlarda değil, tamamen insanın ruh dinginliği ile elde edebileceği bir amaç olduğunu göstermek istemiştir. Hedonizmin geçici zevklerinde değil, zihinsel olarak tasarlanmış ve toplumsal önyargılardan bağımsız, içsel olarak inşa edilmiş bir bilgelikte, topluma vaat ettiği şey gerçek mutluluk olmuştur.

Kinik filozoflara göre tek bir Tanrı vardır. Bu Tanrı evrenseldir ve doğaya içkindir. Bilgeler ulaştıkları konum bakımından tanrısaldirler. Var olan bu evrensel tek bir Tanrı'ya, erdemleri pratik hayatta gerçekleştirerek ulaşılır ve bu şekilde o Tanrı yüceltilir. Stoacı görüşte de karşımıza çıkan evrensel tek Tanrı hem Herakleitos'ta hem de Kinizm'de olan ortak bir görüştür. Doğayla uygun yaşamak Tanrı'ya ulaşmanın yegâne yolu olmuştur. Tanrısal olan

bilge, dünyevi çok az şeye ihtiyaç duyacaktır. Kinizm’de bilgelik tanrısal olduğundan ve tüm varlık Tanrı’ya ait olduğundan, var olan her şey bilgeye ortaktır (Laertios, 2020: 280).

Kinizm’de karşımıza çıkan bir diğer gereklilik, doğru söz olmuştur. Onlar hazır cevap olmaları ile tanınmışlardır. Herkese verecek bir cevapları vardır. Koşullar ne olursa olsun korkusuzca doğru ve dürüst olmaktan vazgeçmemişlerdir. Karşılarında köle de olsa kral da olsa söyleyeceklerini esirgememişlerdir. Diogenes’in, İskender ile olan ünlü diyalogunu hatırlatmakta fayda görüyoruz. İskender’in kendisinden bir şey dilemesini istemesi üzerine Diogenes İskender’i ‘Gölge etme başka ihsan istemez’ diyerek yanıtlamıştır (Aster, 2018: 128). Zaten, Diogenes’in başka türlü bir tavır sergilemesi, onun tüm yaşantısına ters düşecektir. Dünyadaki en güzel şeyin konuşma özgürlüğü olduğunu düşünen Diogenes, tüm hayatı boyunca bu özgürlüğünden asla ödün vermemiştir. Kimseye boyun eğmeden, kendi kendisine efendi olan ve elindekiyle yetinerek bilgeliğin tanrısal boyutunda yaşayan bir filozof olmuştur.

Kinizm, Stoacı felsefeyi doğrudan etkilemiştir. Okulun kurucusu Zenon, Kinik felsefesinden Krates’in öğrencisi olmuştur. Diogenes Laertios’tan (2020: 256) aktarıma göre; “Antisthenes kentin temellerini atarak, Diogenes’in soğukkanlılığına, Krates’in iradesine ve Zenon’un dayanıklılığına öncülük etmiştir.” Stoacı düşünce, kurucusu Zenon’dan başlayarak Roma Stoası dahil olmak üzere, Kinik felsefe ile etkileşimini sürdürmüştür. Erdemli bir yaşamın ahlak felsefesinin temelini oluşturması ve bu erdemlerin uygulanmasının temel alınması bakımından iki okul uyuşmaktadır. Tanrı’nın doğaya içkin ve tek olması, bilgeliğin doğaya uygun bir şekilde yaşayarak elde edilebileceği düşüncesi ve sonunda bilgelik yoluyla tanrısal bir zafere ulaşılacağı, iki felsefi akımın ortak noktalarıdır. Acılara duyarsız kalma, hayatın akışında başına gelebilecek her şeyi kabullenme ve bireysel özgürlük ile mutluluğa ulaşılabilme düşünceleri yine, bu iki felsefi düşüncüyü bir arada tutar gözükmektedir. Her ne kadar uyuşan yanları varsa da Kinik felsefe ile Stoacı görüşü ayıran önemli bir nokta Kinizm’in, toplumu dışlayan bir yapıyı benimsemiş olmasıdır. Stoacı görüşte toplumu aşağılayan ve toplumun gelenek göreneklerini, topluma ait değerleri dışlayan bir yapı yoktur. Aksine, Stoacı düşünürlerin özellikle Roma Stoası’nda göreceğimiz şekliyle, toplumsal ödevleri ve yasaya karşı sorumlulukları benimsedikleri görülmüştür ve *logosun* birliğinde, toplumla bir olduklarını düşünmüşlerdir.

Görüldüğü üzere döneminin çok önemli filozoflarından başta Herakleitos ve Sokrates olmak üzere, devamında Kinik Okulu ile bir etkileşime girerek felsefelerini yapılandıran Stoa Okulu, muhakkak ki kendi döneminin diğer filozof ve felsefe okullarından da etkilenmiş olmalıdır. Fakat yarattıkları felsefe ekolünde, bir sonraki bölümde gördüğümüz gibi en çok, bu saydığımız filozoflardan etkilenmiş görünmektedirler. Eğer ki ele aldığımız bu filozofların ince

ince kurdukları felsefi sistemleri olmasaydı, bu tezin ortaya çıkmasına sebep olan Stoa bilgeliği de olmayacaktı. Stoacıların kendilerinden sonraki filozof ve felsefe okullarını, dini öğretileri ve günümüzde psikoloji disiplinini de etkileyecek olan pratik yaşam bilgeliği üzerine geliştirdikleri düşünce sistemlerini, okulun var olduğu tüm zamanlar içerisinde mantık, fizik ve ahlak prensipleriyle nasıl bir birlik içerisinde kurduklarını ve geliştirdiklerini bir sonraki bölümde görmekteyiz.

Stoa felsefesinde göze çarpan en önemli detay; mantık, fizik ve ahlak felsefelerinin her birinin kuramsal boyutta kalmayarak, hayata dahil olduklarını görmemizdir. Buradaki en büyük etmen ise Stoacıların oluşturduğu felsefe ekolünde; mantık, fizik ve ahlak öğretilerini bilgelik yolunda kullanılacak pratik bir öğreti şeklinde, birbirine geçmiş bir sistem olarak kurmuş olmalarıdır. Bu bize, Herakleitos'un (2016: 58) bir tane en iyi bilgiyi on bin tane faydasız bilgiye tercih etmesini hatırlatmaktadır. Birbirinden bağımsız ve pratik hayatta yer bulmayan bilgilerin, Stoa felsefesinde birbirini tamamlarcasına bir amaca hizmet etmesi ve bu amacın bizi en iyi olan bilgelige ulaştırması Stoa felsefesinin özeti sayılacak niteliktedir.

İKİNCİ BÖLÜM

PRATİK YAŞAM BİLGELİĞİNİN STOA FELSEFESİNDEKİ YERİ

2.1. Stoa Felsefesine Genel Bir Bakış

Stoa felsefesi M.Ö. III. yüzyılda ortaya çıkmış bir okuldur. Kurucusu Kıbrıslı Zenon'dur. Zenon, Kinik felsefesinden filozof Krates'in öğrencesi olmuştur. Zenon'dan sonra okulun başına Kleanthes geçmiştir. Kleanthes'in Zenon'un çok büyük hayranı olduğu bilinmektedir. Kleanthes'in döneminde okul biraz durağanlaşmıştır. Kleanthes'in yerine geçen Khryssippos sonrası okul yeniden canlanmıştır. Stoacı görüşün asıl temelleri Khryssippos'un diyalektiği ve keskin zekasıyla atılmıştır. O, Stoa Okulu'nun felsefesini tam bir sistem üzerine oturtturarak okulun ikinci kurucusu unvanını almıştır. Stoa Okulu, o dönemde Atina'daki önemli dört felsefe okulundan biri olmuştur. Bu üç filozofun ön plana çıktığı bu dönem 'Eski Stoa' olarak adlandırılır. Bu dönemde, Stoa Okulu, felsefelerini fizik, mantık ve ahlak üzerinde kurdukları bir sisteme oturtmuşlardır. Fizik ahlakı temellendiren ana unsur, mantık ise ahlak ve fiziği destekleyen koruyucu bilgiyi sağlamıştır.

Bu dönemden sonra gelen 'Orta Stoa Dönemi'nde okul Roma'ya doğru kaymaya başlamıştır. Bu dönem filozoflarından ön plana çıkan Panaitios ve Poseidonios olmuştur. Bu dönemdeki filozofları diğer okulların eleştirileri bir şüpheye düşürmüş olacak ki Platon ve Aristoteles'in okullarından dersler almışlardır. Roma dünyası ile etkileşime geçmişler ve onlara ayak uydurmak için olsa gerek, felsefelerini eklektik bir yapıya doğru geliştirmişlerdir.

Son Dönem Stoa Okulu, 'Geç Stoa' ya da 'İmparatorluk Stoası' olarak karşımıza çıkmaktadır. Seneca, Epiktetos ve Marcus Aurelius'un etkileriyle Stoa etiğinin son halini aldığı ve altın çağını yaşadığı dönem olmuştur. Stoa burada, Roma İmparatorluğu'nun resmi felsefi düşüncesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Fizik ve mantığın geri plana itildiği ve genel olarak ahlak felsefesi üzerine durulduğu bir dönem olmuştur. Öyle ki ahlak felsefesi öğütler ve öğretiler şeklinde dinsel bir forma girmiştir.

Bu bölümün alt başlıkları olarak Stoa felsefesini oluşturan mantık, fizik ve ahlak sistemleri incelenmiş, daha sonraki bölümlerde bu kısımlarda bahsi geçen filozofların ahlak felsefesi kapsamında bilgeliği ele alış şekilleri üzerinde durulmuştur.

2.1.1. Mantık

Stoa mantığı, Stoacıların felsefi sistemlerinin tümünü kapsayan bir koruyucu duvar gibi karşımıza çıkmaktadır. Stoacı görüşte mantık, bilgelik yolundaki kişiye doğru yolu gösterecektir. Mantık olmadan, fiziğin temelindeki evrensel akıl kullanılarak ahlaki değerlere

ulaşmanın imkânı yoktur. Stoacılar da mantık, bu yolun haritasını çizmek ve oraya ulaşmak için gerekli en önemli unsur olmuştur. Bilginin ne olduğu ve nasıl elde edildiğine dair görüşler, Stoa mantığında fizik ve ahlak kurallarını destekleyen unsurlar olarak varlığını sürdürmüştür. Stoa mantığı Zenon ile temellenmiş ve Khryssippos ile tam manasıyla bir sisteme oturmuştur. Khryssippos, o dönemde mantık kuralları ile ön plana çıkan Megara Okulu'yla olan rekabet sonucu mantığı ilerletmiş görünmektedir. Aristoteles mantığının Stoa mantığında etkisi olduğu söylene de aslında, Elealı Zenon ve Megara Okulu'nun mantık sistemlerinin etkisiyle ve Khryssippos'un muhteşem diyalektik tekniği ile Stoa mantığı tam bir sisteme oturmuştur. Stoacılar mantığı retorik ve diyalektik olarak iki bölümde incelemişlerdir. Retorik ile dil, diyalektik ile düşünme kısmını araştırmış ve bu iki bağlamda düşünme ile konuşmanın bir bütün olduğu vurgulanmıştır (Dürüşken, 1991: 290).

Stoa felsefesinde bilgi, ilk adımda, duyu verilerimiz sonucu elde ettiğimiz bir unsurdur. Duyular vesilesiyle bilince aktarılan nesne bir baskı, iz oluşturur. Başlangıçta ruh boş bir tablet gibidir. Bu John Locke'ta da (1632-1704) karşımıza çıkan *tabula rasa* örneğini akla getirmektedir. Bu benzetmeyi Laertios'ta (2020: 315) şu ifadeyle görmekteyiz; “İmgelem, ruh üzerine bir izlenimdir: Bu ad, çok yerinde bir mecazla, mühürlü yüzüğün balmumu üzerinde bıraktığı izden alınmıştır.” Duyularımız sonucu oluşan izdüşümleri, bu tablete bir balmumunun üzerinde bıraktığı iz gibi çıkmaktadır. Tüm bu yansımalar birikerek bütünsel bir bilinç oluşturmaktadır. Tüm karşılaşmalar yinelenir ve deneyimi oluşturur. Kişi, kendi izdüşümleri sonucu kavrama ulaşmıştır. Bilgiyi sadece duyular yoluyla elde edilebilen bir olgu olarak görmek Stoa mantığına uymamaktadır. Duyular yoluyla elde edilen ilk bilgilerin ortak sonucunda deneyimler ortaya çıkmaktadır. Tüm bu ortak deneyimler ve fikirler sonucu ortak sanılar, yargılar ortaya çıkmaktadır. Deneyimler sonucu elde ettiğimiz bu genel bilgiler, bilinçte akılla değerlendirilir ve ortaya gerçek bilgiler çıkar. “İnsanda akıl, yalnızca doğru tasarımlara onay verme ve yalnızca doğaya uygun düşen eğilimleri izleme olanağına sahiptir, böylelikle eğilim akla sahip kılınır ve buna istenç denir (Brun, 2020: 77). Görünenin ardında, akıl yoluyla bulunabilecek gerçek bir bilgi vardır. Görüneni anlamak ve doğaya gitmek, onu araştırmak sonucu kutsal olana, tanrısal olana ulaşmak asıl hedef olmuştur.

Bilgeliğe ulaşmak için gerekli ahlak ölçütlerine sahip olabilmeyi, doğaya uygun yaşamayı ve erdemli olabilmeyi gerektirecek tüm oluşumu sağlayan yegâne yol mantıktan geçmektedir. Mantık bir Stoacı için gerçek ve tanrısal bilgiye ulaşmanın zorunlu bir yoludur. Bu kutsallığı bakımından mantıkta bir erdem sayılmıştır. Diogenes Laertios'un (2020: 329) aktarımına göre Stoacı filozoflar, “Gerçek mantıkçının her zaman için bilge olduğunu özellikle belirtirler; çünkü fizik alanında olsun, ahlak alanında olsun, her konu ancak mantık alanındaki

çalışma sayesinde kavranır.” Aslında, en başta da belirttiğimiz gibi Stoa felsefesinde oluşturulmuş, iç içe geçmiş bir sistem görülmektedir. Bu sistemin parçaları olan mantık, fizik ve ahlak birbirinden ayrı düşünülemez. Nihai hedefleri ahlaki olgunluğa, ruh dinginliğine, *apatheia*ya ulaşmak olan Stoacı düşünürler, bilgelik yolunu ararken mantık onlara bir fener olmuştur.

Stoacıların, Herakleitos’tan etkilenecek geliştirdikleri *logos* kavramı, evrensel aklı kullanarak doğru bilgiye, yani *epistemeye* ulaşmamızı sağlamaktadır. *Logosu* kullanmak demek mantığın, yani aklın önderliğinde doğru bilgiye ulaşmaktır. Sokrates’te ortaya çıkan *daimon* kavramı ise Sokrates’in iç sesi idi ve ona doğru olanı öğütlemek vasıtasıyla doğru bilgiye ulaşılmasını sağlamıştır. Şimdiye kadar gördüğümüz üzere insan, tanrısal bir varlık olarak düşünülürse Sokrates’in *daimonu* ve *logosun* benzerliği tekrar akla gelmektedir.

Stoacıların mantık üzerine yaptığı çalışmaların tümü, ortaya koyacakları ahlak felsefesi için oluşturdukları zemini hazırlamak üzerine tasarlanmıştır. Bu temellendirmeyi güçlendirmek adına yaptıkları çalışmaların diğer kısmını oluşturan ise fizik kuramlarıdır. Fizik, Stoacı filozoflar için evreni anlamlandırmaya yararken aynı zamanda onlara, inanç sistemlerini de oturttukları bir alan sunmaktadır. Tüm bunlar birleşerek Stoacı ahlak kuramına en sağlam zemini hazırlamış görünmektedir.

2.1.2. Fizik

Yunan felsefesinde fizik incelemeleri, İlkçağ filozoflarının *arche* arayışları ile başlayarak devam eden bir ekol olarak karşımıza çıkmaktadır. Stoa düşüncesinin monist görüşünde *phusis* (φύσις) yani fizik, Tanrı-doğa-ateş üçlemesinin özdeşliğinde *logos* olarak tanımlanmıştır (Peters, 2004: 301). Buradaki *phusisin logosla* eşdeğer tanımlanması sonucu, vurguladığı nokta; doğayla, evrenle uyum içerisinde yaşamak olmuştur. Bunun sonucunda, Stoacıların fizik incelemeleri, doğayı tanımak ve doğanın içinde yatan evrensel kutsallığın araştırmasını yapmak amacıyla yola çıkmaktadır. Stoa Okulu’nda, mantık incelemelerinde olduğu gibi fizik incelemeleri de ahlak felsefesini oluşturmak ve ona yarar sağlamak için var olmuştur. Stoa felsefesi; özünde ahlak felsefesi yatan, doğayı ve bilgiyi ahlak felsefesini şekillendirmek için kullanan bir felsefe okulu olmuştur. Stoa felsefesinde Tanrı her şeyin özündedir. Doğayı meydana getiren iki ilke vardır. Bunlar etken ilke ve edilgen ilke olarak ayrılmıştır. Etken ilke, yaratıcı olarak görev yapan kısımdır. Yani tözdür. Tanrısal ateşin bir parçasıdır. Yani Tanrı’dır. *Logostur*. Edilgen, pasif olan kısım niteliksiz töz denenen kısımdır ve maddeyi oluşturur.

Varlık, ortadan kaldırılamaz, bir zaman diliminde bir anda var olmamıştır ve yok olmayacaktır. Sürekli bir devinim halinde devam eder ve “belli zaman parçaları sonunda bütün şeyleri kendisine indirger ve kendinden yola çıkarak onları yenibaştan doğurur (Brun, .2020: 52). *Logos*, evrensel akıl olarak yaratım düzenini bu şekilde sürdürmüştür. Tanrı, her şeye içkin bir şekilde dünyada vardır, maddenin tözü ateş olduğuna göre Tanrı hem maddedir yani ateştir hem de evrensel yasaları ortaya koyan kutsal *logos*tur. Böylece, Stoacı görüş materyalist ve panteist bir düşünce olarak fark edilmektedir.

Stoa’da ölüm bir dönüşümü simgelemektedir. Dünya sabit bir büyüklüktedir ve dışında tanımlanamaz bir boşluk vardır. Bu boşlukta, evrensel bir tutuşma meydana gelmektedir. Ölen ruhlar bu tutuşmayla ateşe dönüşerek döngüye tekrar katılmaktadırlar. Ateşe dönen her ruh, Tanrı’yla yeniden bir olarak ve kutsal bir hal almaktadır. Dünyada bulunan iki çeşit ateş vardır, “Biri sanatsızdır ve beslendiğini tüketir, diğeri büyümeyi desteklemekle usta ve gözeticedir, bitkilerde ve hayvanlarda bulunur, doğadır ve ruhtur, yıldızların tözü böyle bir ateşten oluşur.” (Stobe’den akt. Brun, 2020: 54). İkinci olarak bahsedilen sanatçı ateş, her şeyin özündeki tanrısal ve üretici güce sahip olan ateştir. Devamlılığın ilkesi bu ateşte yatar.

Herakleitos’un ateşinden farklı olarak burada da gördüğümüz gibi Stoacılar ateşi kozmostaki özelliklerine göre sınıflandırmışlardır. Herakleitos’un ontolojisini kendi felsefelerinde temellendirirken onu bir ileri seviyeye götürmüşlerdir. Kozmosta, birbirini takip eden bu devamlılıkta bir sonsuzluk yatmaktadır. Ateşin yangınıyla ortaya çıkan evren, bitişinde tekrar başa dönecek ve döngü aynı şekilde kendini tekrar edecektir. Tüm bu süreçlerde, ateş bir tohum işlevi görmektedir. “Stoacılar göre evrenin meydana gelişinin başlangıcında yer alan ateş, daha sonra kendisinden meydana gelecek olan her şeyin ilkelerini veya hikayelerini içeren bir tohum gibi iş görmektedir.” (Arslan, 2008: 290).

Stoa felsefesinde her şey bedenlerden olmuştur. Öyle ki, erdemler bile bedenlerden oluşmuştur. Stoacı düşünürler bu sistemi Tanrılara kadar götürmektedir. Her şeye içkin olan doğa, *logos* ya da Tanrı, kendini bedenlenmiş Tanrılar olarak dünyada ortaya çıkarır. Onlar bu evrensel aklın yaşam alanındaki tezahürleridir. Sadece dört kavram bedensiz olarak tanımlanmıştır ve bunlar; süreklilik, yer, boşluk ve zamandır. Tüm bu bedenlerin birbirinde dönüşmesi ve birbiri ile etkileşimi sonucu evrensel bir duygudaşlık ortaya çıkmaktadır. Bu tanım “Tanrı ile dünyanın özdeşliğini” göstermektedir (Brun, 2020: 60). Bu duygudaşlık, insanı evrensel akla ve dünyayı, paylaştığı diğer tüm bedenlere ortak yapmaktadır. Bu, tanrısal birliğin bir parçasıdır. Ahlaki kısımdan bakıldığında bilge, tanrısal olan tüm bu birlikle uyum içinde yaşayan kişidir. Tanrısal bir uyumla sadece *logosa* aittir. Hiçbir şehir ya da ülkeye ait değildir. Bilge kişi bütündeki birliğe aittir. Doğal olarak evrenseldir. Bilgelik, evrensel yurttaşlığı ortaya

çıkartır. Bu, Kinik felsefede de karşımıza çıkmıştır. Hiçbir milliyete ait hissetmeyen ama evrensel bir dünya görüşüne ait olan kozmopolit insan, bilge kişidir.

Stoacı görüşteki tek Tanrı anlayışı, doğaya içkin Tanrı kavramı, Helen dünyasının çok tanrılı dini ve kültürel hayatına karşıt olarak görünebilmektedir. Ancak burada, Helen'in tanrılarının inkârı söz konusu olmamıştır. Aksine, onları da kapsayan Tanrı'nın her şeye içkin olma durumu vardır. Tanrı, tüm kozmosta kendini varlık halinde gösteren yaratıcı güç, *logos*dur. *Logos* tüm bu Tanrılarda tezahür etmektedir. Kleanthes'in Zeus'a yazdığı ünlü şiirde, ondan birçok ada sahip diye bahsettiğini görmekteyiz (Brun, 2020: 68). Bu gerçek göstermektedir ki; Stoacı bir filozof, dönemin baş Tanrı'sına şiir yazarak onu yüceltmek istemiştir. Helen tanrılarının inkârına Stoacı görüşte rastlanmaz.

Stoa felsefesinde en çok karşımıza çıkan ve Stoacı filozofların en çok eleştirildiği nokta kader sorunudur. Her şeyin tanrısal bir yasaya bağlı olduğu bir dünyada insan neye kendisi karar verebilir? Bu soruyu Stoacı filozofların perspektifinden şu şekilde yanıtlayabiliriz: Hasta olan bir kişi ölecekse ve kaderinde bu yazılıysa doktora gitse de ilaç içse de zaten ölecektir. Eğer yaşayacaksa da zaten bunları yapmasa da yaşayacaktır. Bu noktada insan, hayatının iplerini evrensel yasaya bırakmalı ve iradesiz bir hayata devam etmelidir. Öyle ki Stoacılara göre, zaten *logosa* uyumlu hayat insana en iyiyi ve bilgeliği vaat etmektedir. Yazgı konusunda yoğun eleştirilere maruz kalan Stoacıların bu eleştirilere, karşı argüman olarak gösterdikleri ilke ise: İnsan elinden geleni yapmalıdır. Hastaysa doktora gitmeli ve ilaç içmelidir ama yine de ölüyorsa bu *logosa* bağlı olarak onun için en iyi olandır. İlaç içmeyerek hayatta da kalabilir, bu da onun yazgısındaki en iyidir. Sonuç olarak burada Stoacı görüşün savunduğu fikir şöyle özetlenebilir; evrensel, tanrısal bir yazgı vardır ama kişinin elinden geleni yapması onun en iyiye ulaşmasını sağlayacaktır. Yasaya uygun olan ve yazılmış olan da bu olacaktır. Tüm bu açıklamalar Stoacı filozofların Epikürosçular tarafından eleştirilmesinin önüne geçememiştir. Stoacı düşünürlerin kader anlayışını Brun (2020: 65) şu şekilde özetler; “insan bilgeliği bu yazgı gücünün bilincine varmakla başlayacaktır ve kendi aralarında birleştiren yaşam akışına boyun eğmekle ve katılmakla açılacaktır”. Anlaşıldığı üzere insan elinden geleni yapacak ama tanrısal yasaya da boyun eğecek ve akışı kabul ederek *ataraxia* durumuna geçecektir. Tanrı'dan gelen insan, tanrısal olan kaderi kabul edecektir. Stoacı bilgelik bunu gerektirmektedir.

Stoacı görüşün üzerinde durduğu başka bir konu ruh algısıdır. Onlar, ruhu ateşten bir soluk olarak görmüşlerdir. Beden ve ruh birbirinden ayrı değildir. İkisi de ateşten var olmuş, doğayla özdeş yapılardır. Stoacılarda ruh sekiz parçadan oluşmuştur. Bunlardan yönetici olan kısım akıldır. Diğerleri beş duyu organı, yeniden üretici kısım ve sözdür. Yönetici kısım en merkezdedir ve ruhun diğer kısımlarını yönetmektedir (Brun, 2020: 75). Ruh bütün bedene

yayılmış, her bir organı kapsayan sıcak nefestir. İnsanda var olan ruh, ruhun yöneticisi akıl ve beden, bir bütünü oluşturmuşlardır. Tanrısal bir bütünün parçası olan insan, ona bahşedilmiş olan akıl, ruh ve beden birleşimi ile bilgelik yoluna ulaşmak için tasarlanmış kutsal bir varlık olarak görünmektedir. Bu yol herkese açıktır. Bilgelik kimseye özel değildir. Doğanın bir parçası olan insan; ruhunu, aklını ve bedenini ona uygun bir şekilde kullanırsa bilgeliğe ve nihayetinde en yüksek iyiye *eudaimonia* ya ulaşabilecektir.

2.1.3. Ahlak

Stoacıların ahlak felsefelerine başlamadan önce felsefenin en önemli konusu olan ahlak ilkesine bakmakta fayda görmekteyiz. Ahlak, etik ve metaetik nedir? Bunları neye göre sınıflandırırız ve birbirlerinden ayırırız? Ahlak tüm toplumlarda bulunan; o toplumun örf, adet, din, inanç, gelenek, görenek, yaşam şekilleri hatta coğrafi koşulları gibi toplumun oluşmasında öncülük eden etmenlerin ortaya çıkardığı bir sistemdir. Ahlak denildiğinde tarihsel ve fiilen yaşanan bireysel, grupsal, toplumsal anlamda bir fenomen akla gelmektedir (Özlem, 2015: 26). Etik ise “ahlaklılığın felsefesidir.” (Cevizci, 2016: 218). Etik, “ahlaki eylemin bilimidir.” (Pieper, 2012: 23). Etik, belirli etmenler sonucu bireylerin, grupların ve toplumların birbirleriyle etkileşimi sonucu ortaya çıkardığı ahlaki fenomeni, bilimsel temele uygun hale getiren disiplindir. Bu bağlamda ahlak, bir kesime ya da bireye özgü kalırken, etik, kavram bakımından kendine evrensel bir mana bulmaktadır. Metaetik kavramı ise; etiğin bilimsel alanını inceleyen, anlatım, tutum ve yöntemini araştırmaya çalışan etiğin bir dalı olarak karşımıza çıkar. Metaetik analizcidir, gözlem yapar ve normatif kurallardan uzak durur.

Antik Yunan felsefesinde *ethos* (ἔθος) kelimesiyle etik kavramını ahlaki bağlamda ilk kullanan kişi Aristoteles'tir. Aristoteles, ahlak konusunu en ince ayrıntılarına kadar incelemiş ve bu konu üzerine *Nikomakhos 'a Etik* adlı kitabı yazmıştır. Burada ahlak, mutluluğa ulaşmada bir araç olarak tasvir edilmektedir. Bunu sağlayacak olan erdemli bir hayattır. Stoa felsefesinin ahlak anlayışına baktığımızda birliğin temsilcisi evrensel akıl, yani *logos* burada da karşımıza çıkmaktadır. Stoacılar, rasyonalist bir tavır takınan, akılcı bir ekol olmuştur. Evrensel akla uygun yaşam onların en önemli düsturudur. Bu bakımdan, erdemlerin ve tüm bilgilerin akıl yoluyla bulunacağını ileri sürmüşlerdir. Bu noktada, ahlak disiplinin akli olması insanı şaşırtmamalıdır. Duygu ve arzulara yenik düşen bir kişi, akıl yolundan uzaklaşmış denilebilir. Ahlaki değerlerin yolunda bilgeliğe ulaşmaya çalışan kişi, arzu ve tutkularını törpülemeli ve evrensel aklın denetiminde ahlak değerlerinin izinden yoluna devam etmelidir. “Ahlaki eylem ve davranışlarımızda duygunun ya da ruhun bin bir itkilerinin, aklın ahlaki özellikteki yapısına karşı sürekli çatışma halinde olduğunu söyleyebiliriz.” (Filiz, 2014: 46). Yani Stoacı düşüncede

duyguların ve aklın çatışmasına rağmen, bilgelik yolundaki gayemize ulaşmamızı sağlayacak en büyük etmen akli ahlaktır. Ahlakı besleyen bu akıl da *logostan* yani, evrensel akıldan başkası değildir.

Felsefe disiplinine baktığımızda, ‘Ahlak neden bu kadar önemlidir ve ilk çağlardan itibaren neden filozofların en temel problemi haline gelmiştir?’ sorusu akla gelmektedir. Ahlak, felsefenin dört temel probleminden biridir. Sanat, epistemoloji, ontoloji ve ahlak dörtlüsü ele alındığında, ahlak diğer sorunlar arasında önemli bir farkla kendini göstermektedir. Bu farklılık ahlakın bölünmeyi kaldıramıyor oluşudur. Ahlaktaki bölünme insanlaşmaya engel olur. Felsefenin odak noktasında bulunan insan, önce kendi anlam bütünlüğünü sağlamalıdır. Ontolojik, epistemolojik ve sanatsal eksiklikler insanlaşmada önemli faktörler olsa da öncelik en başta ahlak ilkesinde ortaya çıkmaktadır. Ahlaksallığın ortadan kalkması, insanlaşma eksikliğini beraberinde getirirken bireysel ve toplumsal yıkım ortaya çıkmaktadır. Bunun sonucu olarak diğer önemli üç sorunda da gelişim gösterilmesi imkansızlaşır. Bu yüzden ahlak, felsefenin en önemli kolonlarından biridir. İnsandan beklenen ilk tavır, ahlaki duyarlılık ve sorumluluğunu ortaya koymasıdır. Bireyi ve toplumu yani herkesi ilgilendiren bir sorun olmasıyla pratik hayata en hızlı ve kolay bir şekilde uyarlanabilen ahlak olmuştur. Stoacılar, evrensel pratik yaşam bilgeliklerini işte bu ahlak felsefesi üzerine kurmuşlardır. Bu sebeple ahlak konusu Stoa düşüncesinin temelinde denk gelmektedir ve bizim de tezimizin konusu olan bilgelik konusunu kapsamaktadır. Stoacı düşünürler, ahlak konusunu birtakım öğelere ayırmış görmektedir. Tüm bu öğeler birleştiğinde kişi, bilgelik vasfına sahip olacaktır.

Stoa felsefesinde en üstün erek, ruh dinginliğinin sonucunda ulaşılmış mutluluğa sahip olmaktır. Bilge kişi, bu mutluluğa ulaşmış kişi demektir. Bunu, doğayla uyum içinde olmakla, hayatın akışına uyum sağlamakla başarmaktadırlar. Bilge kişi erdemli bir yaşam içindedir. Erdemli yaşam mutluluğa giden tek yoldur. Cicero’ya (2016: 97) göre; “Sadece erdemle donatılmış kişiler zengindir; çünkü sadece onların sahip oldukları hem sınırsız hem de sarsılmazdır ve sadece onlar sahip olduklarıyla tatmin olurlar.” Erdemlerin sonsuz mutluluğu vaat ettiği Stoa düşüncesinde, bu tanrısal mutluluk en büyük zenginlik olarak görülmüştür. Mutluluğun kaynağı erdemdir ve erdem uyumla elde edilebilmektedir. Erdemler korku, endişe ya da zorunlulukla elde edilemezler. Kişi, erdemini uyumla elde edebileceğini yaradılışından bilmekte, doğaya ve akla uygun yaşayarak erdeme ulaşmaktadır. Sonuç olarak mutluluğa yani nihai ereğine kavuşabilmektedir (Laertios, 2020: 331).

Stoa düşüncesinin ilk döneminde erdem ve erdemsizliğin keskin bir şekilde ayrıldığı fark edilmektedir. “Az ya da çok erdemli olunmaz, erdemli olunur ya da olunmaz. Erdem ya vardır ya yoktur ve erdem ile erdemsizlik arasında hiçbir aracı bulunmaz.” (Brun, 2020: 94).

İşte bu, ahlaksallıkta bölünmenin mümkün olmadığını gösterir. Erdemli olan kişi bilgedir. Diğer tüm insanlar erdemsiz yaşar ve aptal, deli veyahut cahillerdir. Bu keskin ayrılıktan ve bilgelik herkese mahsus bir tavır olamayacağından dolayı diğer tüm kişilerin cahil ve deli olarak sıfatlandırılması, Stoa'da bilgeliği ulaşılması çok zor bir noktaya getirmiştir. Ahlaki öğretilerin hiçbir anlamı kalmamakla birlikte, bir kötü davranışla kişi tamamen erdemsiz kategorisine sokulmaktadır. Bu olgu Orta Stoa Dönemi'nde değişmiş ve erdeme yakın tavırlara sahip olan, ortada olan bir geçiş aşaması da bilgeliğe giden yol kabul edilmiştir. Bunun devamında, İmparatorluk Dönemi Stoası'nda ahlakın öğretiler ve ilkeler şeklinde, herkes için uygun bir hal alması dikkat çekmektedir. Burada bilgelik, her ne kadar zor ve ulaşılması yıpratıcı hatta acılı bir süreç gibi görünse de ortaya koyduğu ahlaki ilkelerle, insanların hayatına şekil verebilecek ve bilgelik yolunda ilerlemelerine olanak sağlayabilecektir.

Erdem ve erdemsizlik, kötüyü ve iyiliği ortaya çıkarmaktadır. Bunlar, iyi olan şeyler; adalet, ölçülülük, cesarettir. Kötü tarafı ise; tembellik, adaletsizlik, akılsızlık gibi etmenler oluşturmaktadır. Bunlar, insana özgü tutumlardır ve erdemlerle alakalıdır. İyi ve kötü şeylerin arasında ilgisiz şeyler vardır. Bunlar, iyiliği ve kötülüğü etkilemeyen dış faktörler olarak görülür. Hastalık, sağlık, soylu doğum, çirkinlik gibi olumlu veya olumsuz olarak görünebilen etmenlerdir. Ancak bunlar, Stoacılar için *adiaphora* (ἀδιάφορα), ilgisiz kayıtsız etmenlerdir. Stoacı bilge bu dış faktörlerden etkilenmemektedir. Bu, onun *apatheia* özelliğini vurgulamaktadır. Stoacı görüşte, erdem bir kere elde edildiğinde bir daha asla kaybedilmemektedir. Erdeme ulaşan insanın mutluluğa da ulaştığı varsayıldığından mutluluk, Stoa felsefesinde ulaşıldığı anda bir daha kaybedilemeyecek bir erek olarak görülmüştür. Bu bakış açısıyla değerlendirdiğimizde Stoa felsefesinde, *adiaphoraların* insan hayatını etkilememe düşüncesi mantıklı bir alana girer. Erdemlerle sahip olunan ve kaybedilmeyen bir mutluluk anlayışı çerçevesinde, bu kayıtsız etmenler zaten mutluluk bağlamında faydasız kalacaktır. Sıradan insanlar için hayati olan bu etmenler, Stoacı görüşte anlamını yitirmektedir. Tüm bu ilgisiz alandaki değerler hayat için vardır ama erdemlerle alakalı değildir. Mutluluğa bir faydaları ya da zararları yoktur. Ancak bu etmenlerden olumlu olanlar, kişinin hayat alanında faydasına kullanacağı bir durum yaratabilmektedir. Ortaya çıkan bu etmen, Stoacı için her ne olursa olsun *adiaphora* sınıfına girecek ve mutluluğu etkileyen bir faktör olmayacaktır. Sonuç itibarıyla kişi, doğayla uyum içindeki yaşamı sonucu erdemli bir tavır takınacak ve en yüksek iyiye, yani mutluluğa kavuşabilecektir. Böylece bilgece bir yolda yaşamını devam ettirecektir.

Stoacı düşüncenin temelinde bulunan doğaya uyumlu yaşamak, ahlak öğretisinde tüm önemini gözler önüne sermektedir. Doğa Stoacılar; “farklı türden birçok şeyin yapılarını ve

etkinliklerini belirleyen tek bir kozmik düzen olarak yorumlanmıştır.” (Kenny, 2017: 314). Bu noktadan hareketle *logosun* evrensel düzeni ışığında insan kendini gözlemlemeli, doğayı örnek alarak hareket etmelidir. Böylelikle, ulaşacağı nihai hedefe yani bilgeliğe adım adım ilerlemektedir. Stoa felsefesinde evrensel akıl ahlakın temellerini atmaktadır. *Logosun* evrensel yasası altında insan, kendini doğaya teslim ettiğinde en yüksek iyiliğe ulaşmış olacaktır. Doğayla uyum içinde olmak, özünde tanrısal olanla bir olmaktır. Bunun için Stoacı görüşte en önemli ereklerden biri akılsal davranmaktır. Aklın ilkeleri ile hareketlerine çeki düzen veren kişi, erdemlerle buluşacaktır. Böylelikle tanrısal bir iyilik haline ve bilgeliğe kavuşmuş olacaktır.

Stoa felsefesinde karşımıza çıkan bir diğer kavram ise *oikeiosis* (οἰκειωσις) sözcüğüdür. Tam manada tatmin edici bir çevirisi yapılamasa da genel anlamıyla; ahlaki açıdan bir insanın diğer insanların hayatındaki yeri ve önemi olarak tanımlanabilir¹. Bu sözcük temelleri bakımından, Stoa felsefesi kurucusu Zenon’a kadar vardırılabilen ama ilk olarak İmparator Hadrianus devrinde yaşamış olan Hierokles tarafından ele alınmıştır. Hierokles’e göre, insanı çevreleyen bir çember vardır. Bu çemberler dizisi, insanın en yakınlarından daha uzağındaki komşularına ve hatta daha da genişleyerek devletteki yurttaşlara, en son vardığı noktada ise tüm dünyadaki insanları içine alır. Stoacı düşünür, en başta kendi *logosa* bağlı özünü sevmekte ve önemsemektedir. Daha sonrasında tüm çemberleri içine alacak şekilde evrensel bir ‘yuvalaştırma’ yoluna başvurmaktadır (Kenny, 2017: 314). Stoa felsefesinde; doğan bir insan yavrusu, hayvanlardaki ruha sahip olmasından farklı olarak akıl ilkesine de sahip olmaktadır. Yaradılıştan sahip olduğu içgüdü, genel yönelimlerine, koruma ve korunma ihtiyaçlarını karşılamasına olanak sağlamaktadır. İnsan bu içgüdüyü akıl ile yönetmek zorundadır. Yaradılıştan kazanılan bu içgüdüyle beraber gelen sevgi, Stoa’da; doğayla uyum içinde olmayı, kendini, bedenini, ruhunu bir bütün olarak sevebilmeyi ve toplumun, ailenin, hatta devletlerin bir arada durmasını sağlayan etmen olarak karşılaştığımız bir faktördür. Bu birbirini izleyen düşünceler sistemi, bütünüyle, Stoa felsefesinde *oikeiosis* kavramı ile ifade edilmektedir. Stoacı düşüncede doğayla uyum içinde olmak, kendisiyle uyum içinde olmak, etrafındaki insanlarla uyum içinde olmak, aileyle uyum içinde olmak ve toplumlarla, devletle uyum içinde olmaktır; tüm bunlar birbiriyle bağlantılı ve özünde sevgi içgüdüsünü taşıyan hareketlerdir. Stoacı bilgeliğe ulaşmanın ilk yolu sevgiyi kullanabilmektir. Bunu bir ahlaki ödev gibi yerine getirebilmektir. Bu erdemli ve bilgece bakış, Stoacıların kozmik birlikteliğine, *logosun* herkesi kuşatan aklına dayanan bir ilke gibi görünmektedir. Bilge Stoacı, kendi özünü önemseyip sevdiği özünde tüm varlığı önemseyip sevmektedir.

¹ <https://www.uvm.edu/~jbailly/courses/196Stoicism/notes/oikeiosis.html> (erişimtarihi:14.10.2020).

Stoa felsefesinde tutkular, ruhun akla karşı verdiği savaşın bir kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. Tutkular, doğrusunu kaybetmiş yargıların ortaya çıkması sonucu, insanın ölçsüz içgüdüleriyle var olmaktadır. Şehvet, öfke, korku gibi tüm tutkular akıldışı yargılar sonucu varlığa ulaşmaktadırlar (Arslan, 2008: 395). Stoa düşüncesinde, tutkuların olumsuz yargılar sonucu ortaya çıktığı ifade edilmiş olsa da tutkularla ilgili asıl hedef, onların insan ruhunda ortaya çıkardıkları durumlardan, ne şekilde özgür kalınabileceğini amaçlayan çalışmalar olmuştur. Tutkuların varlığı Stoacı düşünürleri bilgelik yolunu keşfetmeye itmiştir. Bilgelik, kişileri tutkuların özgür kılmak için bir kılavuz görevi görmektedir. Bilge, *logosun* tanrısal varlığı ile doğaya içkin bir hayat sürmekte ve erdemlerle sahip olduğu mutluluk sayesinde tutkularından arınmaktadır. Sonuç olarak en yüksek iyiliğe ve ruh dinginliğine ulaşan bilge kişi, *adiaphora* kavramı karşısında *apatheia* olgunluğuna ulaşmaktadır. Tutkuların varlığının, bilgelik var olmasına bir amaç olması düşüncesinden yola çıkacak olursak Khryssippos'un; "kötülük yalnızca zararlı değil, aynı zamanda da dünyanın güzelliği için zorunludur ve onu ortadan silmek iyi değildir" ifadesindeki kötülüğün, tutkuların önemini belirttiğini görebilmekteyiz (Plutarkhos'tan akt. Brun, 2020: 98). Bilge kişi tutkular karşısında, yargı ya da sanı oluşturmadan tutkuların bizi ele geçirmesine izin vermediği özgür bir alan yaratmaktadır. Tutkular karşısında aklın iradesinden çıkmayan kişi başarıya ulaşmaktadır. Bu düşüncüyü Marcus Aurelius'un (2019: 91) şu sözlerinden anlayabilmekteyiz; "Hayal gücünü yok et, içgüdülerini dizginle, arzularına hâkim ol. Yönetici ilkeni kendi üstündeki tek güç kıl."

İçgüdülerini bastırabilen, yargılarından özgürleşmiş kişi doğaya uyum sağlamış varlığı ile bir takım uygun hal ve hareketlerde bulunmaktadır. Ahlaki çerçevede ortaya çıkan bu eylemler, bilge kişi için uygun ödevlerden oluşmaktadır. Tüm bu uygun eylem ve davranışlar Stoa felsefesinde *kathekonta* (καθήκοντα) sözcüğü ile anlam bulmuştur. Erdemli olan bilge, doğaya uyumlu yapısıyla tüm davranışlarında bir mükemmellik sergilemektedir. Bunun zıttı olarak bilge olmayan cahiller ve aptallar, kötü sıfatlı tüm eylemleri yapan kişiler olarak işlenmiştir. Bunun yanı sıra, uygun iş olarak ara bölgede kalan bir tutum da görülmektedir. Bu durum açıklanacak olursa; bilge yaptığı davranışlarında bunun anlamının ve gerekliliğinin farkındayken, cahil bir kişi bu davranışları farkında olmadan içgüdüleriyle yapmış olmaktadır. Bu da bilge ve cahil olarak iki zıt ucu, uygun işler adı altında bir araya getirmektedir. Uygun iş; anne babaya iyi davranmak örneğinde gösterilebilir. Bir bilge, bunun özünü kavramış, bilgenin mükemmelliğine uygun, erdemli bir tavır takınarak yaparken, cahil kişi yaratılıştan gelen içgüdüsel sevgi duygusuyla yapmaktadır. Bilgelige giden yolda davranışların ahlaki bir tutum içerisinde sergilenmesi açısından Stoacı görüşte izlenen birtakım yollar vardır. İlk aşamada, insanın davranışlarını yaratılıştan kazanımla elde ettiği içgüdüleridir. İçgüdüleri ile

hareket eden cahiller, aptallar ve deliler bir sonraki aşamada hareketlerini uygun olanı alıp, olmayanı reddetme şeklinde değiştirir. Bu aşama bir farkındalık ile gerçekleşmeye başladığında kişi uygun seçimlerde bulunma aşamasında olmaktadır. Stoacı görüşte, uygun seçimler *ennoia* (έννοια) sözcüğü ile karşılık bulmuştur. Tüm bunların neticesinde kişi doğayla uyumlu, iyi ve mükemmel davranışlar sergilemeye başlamaktadır. Erdemlerle yoğrulmuş mükemmel eylemlerin ortaya çıkabilmesi, sadece bilgelik vasfına ulaşabilmiş kişilerde görülebilmektedir (Arslan, 2008: 391-392). İşte Stoacı bilgelik kavramı bu ulaşılması bir hayli zor olan noktada sınırsız bir mutluluğu ve iç huzurunu vaat ettiği haline bürünmektedir. Tam bir *ataraxia* haline ulaşan bilge tüm yargılardan sıyrılmış, kendi öz varlığıyla kendi kendine yeten, tanrısal bir özgürlük haline geçmiştir.

İnsanın kim olduğuna dair yenilmez merakını giderecek ve buna ek olarak ortaya çıkardığı bu yeni benlikle *logosa* en uygun şekilde yaşayarak bilgelik vasıflarına nail olacak olan Stoacılar, bilgeliğe ulaşmak gayesiyle yüz yıllarca Stoa Okulu'nda bir ekol inşa etmiş ve burada anlatıldığı üzere, felsefelerini bu amaca ulaşmak adına kurmaya çabalamışlardır. Ulaştıkları bu bilgeliği pratik yaşamlarında, kendi hayatlarında da ortaya çıkarmışlardır. Bir sonraki bölümde anlattığımız bu Stoacı filozofların pratik yaşam bilgeliğini, daha ayrıntılı bir şekilde nasıl yarattıklarını ve yaşadıklarını görebilmekteyiz.

2.2. Erken Stoa Dönemi

2.2.1. Zenon

Kıbrıslı Zenon olarak bilinen, Fenikeli, Atina'da bir Doğulu olarak varlık gösteren filozof, Stoa felsefesinin kurucusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Düşünürün doğumu Laertios'un (2020: 298) aktarımına göre İ.Ö 332 olarak bilinmektedir. Yine yazarın aktardığına göre, Fenike'den ticaret yapmak için yola çıkmış bir gemide yolculuk yaparken, geminin kaza geçirmesi üzerine Atina'ya gelmiştir. Atina'da bir kitapçıya girmiş ve Ksenophon'un *Sokrates'ten Anılar* kitabını okumaya başlamıştır. Sokrates'ten çok etkilenen Zenon, kitapçıya onun gibi insanları nerede bulacağını sormuştur. O sırada kitapçının yakınından geçen Kinik Krates'i gösteren kitapçı onu takip etmesini söyler. Böylece Zenon'un, bilgelik yolundaki hayat macerası başlamıştır ve onun bu macerası kurduğu Stoa Okulu ile günümüze kadar etkisini sürdürmüştür. Zenon'un felsefe yoluna girmesi ilk Kinik Okulu'yla olmuş olsa da sonrasında Stilpon ve o dönem Akademi'nin başında bulunan Ksenokrates'ten de dersler dinlediği bilinmektedir. Zenon'un, Kinik görüşünün sert ve pervasız tavrını toplumsallaştırdığı söylenebilmektedir.

Zenon, doğru bilgi ile insanın kendisini tanımasını, daha da ileriki seviyede dünyayı tanımasını ve sonuç olarak doğaya hâkim olabilmeyi amaçlamaktadır. Tüm bu yolları izleyen kişi, sonunda erdemlere ulaşacak böylece mutluluğa erişecektir. En nihayetinde, *Phronesis* ulaşılmış olacaktır. Buradaki doğru bilgi *episteme*, yani bilimsel bilgi olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanın, bilge insan mutluluğuna erişmek için en başta *epistemeye* sahip olması gerekmektedir. Bilimsel bilgiyi fizikten bularak mantık ile temellendiren Zenon, tüm bu bilgiyi hayatında uygulamaya geçirerek ahlaki öğretisini ortaya çıkarmıştır. Bilge kişi erdemlere sahiptir ve tüm bu erdemleri hayat alanında yaşamına uygulayarak hayatına devam etmektedir. Bilge kişi, doğadan aldığı akıl ile ona uyumlu davranır ve akıl ile sahip olduğu erdemler yine ona doğaya uyumlu, hayat akışına ayak uyduran bir bilgelik sağlamaktadır (Gökberk, 2016: 94). İnsan özü itibarıyla doğayla bir olduğu için onun yasalarını, yine doğa sayesinde elde ettiği akıl ile idrak edecek ve bu anlayış sayesinde onunla senkronize şekilde yaşamına bir düzen verecektir. Bu senkronizasyon sonucunda kişi uyumun huzurunu yakalayacak ve akıl vasıtasıyla elde ettiği erdemler sonucu mutluluğa erişecektir. Bilge kişi doğayı tanır çünkü kendini bilmektedir. Zenon Stoa ahlakının temellerini atarken tüm bu süreci tasarlamış ve *İnsan Doğası* adlı eserinde, yaşamın en yüksek ereği olarak doğaya uygun yaşamayı göstermiştir ve Demetrios'tan aktarıldığına göre erek tanımını da Zenon getirmiş görünmektedir (Laertios, 2020: 330-310). Doğaya uyum ile elde edilmiş mutluluk, bilgeliğin anahtarı olmuştur.

Zenon, insanı doğaya uyuma davet ederken aslında doğadan aldığımız özü anlamaya da davet etmektedir. İnsan, doğanın bir parçası olarak kendisini bilip öğrenmeden sonuca ulaşamayacak, yani nihai hedef olan *phronesis* kavuşamayacaktır. İnsanın kozmostaki yerini anlayabilmesi için önce kendini öğrenmesi, ardından doğayı tanıması ve ona uyum sağlaması gerekmektedir. Zaten kendini bilebilen, özünün doğadan geldiğini keşfedebilen bir insan, akıl yoluyla hareket ederek bilgelik yoluna girmiş olacaktır. Akıl yolunda ilerleyen bilge, kendine yetme durumuna yani *autarkeiaya* ulaşılmış demektir. Kendini bilme erdemine sahip olan bir kişi, kendine yetmeyi öğrenmiş demektir. Kendini bilmenin ilk adımı doğaya uygun davranmaktır ve doğaya uygun hareket etmek Zenon'un düşüncesinde *kathekonta* olarak bilinmektedir. Bu kavramın doğaya uygun ödevler, işler olarak ilk defa Zenon'un kullandığı bir ifade olduğu bilinmektedir. Ödev kelimesini ilk kez Zenon kullanmış ve bu konu ile ilgili yazı yazmıştır (Laertios, 2020: 307).

Kendini bilmeden kasıt; arzularının, tutkularının, insani hırslarının farkında olmaktır. Kendini bilmek ile insanı *phronesis* yolundan alıkoyacak tüm bu etkilere karşı, kişinin kendi ölçülülüğünü sağlayabilmesi akla gelmektedir. Bu ölçülülüğe sahip olamayan kişi, doğasına aykırı davranarak kötülüğe meyletmiş kişidir. Bilgede bu durum bulunmamaktadır. Kötülük,

kişinin doğal fitratına, doğanın özünden aldığı *logosa* bağlı olan yaşam stiline aykırı bir olgu olarak var olmaktadır. Kişinin kendini bilmesine, kendini keşfetmesine engel oluşturan ve doğaya uyumuna engel olan tutkuları ve duygularından özgürleşmesi, kötülüğün ortadan kalkmasına yarayan yegâne gerekliliktir.

Stoa düşüncesinde karşımıza çıkan önemli bir kavram olan *apatheia*; kötülüğe zemin oluşturan olumsuz duygulardan arınma, etkilenimsiz bir ruh halinde bulunabilme yeteneğine sahip olmak olarak bilinmektedir. Stoacı görüşün bilgisi, *apatheia* durumuna ulaşmış ve en büyük bilinç özgürlüğüne kavuşmuş kişidir. O, kendi kaderinin sahibi olmuştur. Hayat karşısında verdiği “yargıları doğru olan bilge kişi, değer verdiği her şeyde, yazgısının efendisidir. Çünkü hiçbir dış güç erdemden yoksun edemez onu.” (Russell, 1972: 383). Zenon’un akılcı ahlak felsefesi bir kuram olarak kalmamış, pratik yaşamında herkese örnek teşkil edecek şekilde hayatında da gözlemlenmiştir. Atina’nın halk meclisi, Zenon öldüğünde onun için altın bir çelenk yaptırmış ve Kerameikos’ta devlet adına bir mezar yaptırılmasını uygun görmüştür. Tüm bunlar, Zenon’un yaşarken erdemli ve ölçülü bir hayat sürmesi, yarattığı felsefe ile ders verdiği gençlere ve halka örnek teşkil etmesi, herkesi her zaman iyi olana teşvik etmesi gibi bilgece davranışlarına karşı, Atina meclisince bir teşekkür mahiyetinde yapılmış görünmektedir (Laertios, 2020: 301). Atinalılar ve memleketinden Kitionlular da Zenon’un bir heykelini yaptırarak ve hatta Atinalılar, şehrin surlarının anahtarını ona teslim ederek Zenon’u onurlandırma çabasında olmuşlardır. Zenon tüm öğretileri ve sergilediği yaşam tarzıyla Atina’da yaşayan, Doğulu bir filozof olarak onların gönlünü kazanmış görünmektedir. Bu da onun felsefesinin ve bilgeliğinin ne kadar kıymetli olduğunun bir kanıtı olmuştur.

Kinik Krates’in öğrencisi Zenon, Kinizm’de karşımıza çıkan evrensel insan olma fikrini benimsemiştir. İçinde bulunduğu toplumu eleştiren Krates gibi o da eleştirilerini sunmuş ama ondan farklı olarak *Devlet* adlı eserinde bir komün sistemi düzeni kurmuştur. Kiniklerin toplumu hor görüp buna çözüm olarak karşı bir argüman kuramamalarını eleştiren Zenon, aynı eserinde kadın ve erkeğin eşit olduğu bir sistem kurmuştur. Kıyafetlerin bile aynı olduğu bu toplum sisteminde kadınlar, Kinizm’de olduğu gibi toplumun ortak kullanımındadır. Eğitim sistemi ise gereksiz ve israftan başka bir şey değildir (Laertios, 2020: 311). Zenon’un ortaya çıkardığı bu komün sistemde, toplumun asıl ereği bilgeliktir ve toplum, sevgi temelli bir yapı içerisindedir.

Zenon, çevresine karşı sert bir tutum sergileyen bir mizaca sahiptir. Özellikle, gençlerde en uygunsuz şeyin böbürlenme olduğunu ifade etmiştir. Yalnız kalmaktan hoşlandığı bilinmektedir. Kalabalıklar içerisinde olmaktan sıkılan Zenon, etrafını saran insanlardan bazen para dileniyordu ki bu, onun kalabalıktan kurtulma yöntemi olmuştur. Dönemin filozoflarını

bilgisizlik ve cahillikle suçlamıştır. Zenon hazır cevaplılığı ile bilinmekteydi. Bu özelliğini Krates'ten aldığı sanılmaktadır (Laertios, 2020: 304-306). Zenon Doğu kökenli bir filozoftur ve konuşması Atinalılar kadar iyi değildir. Atina yasalarına göre Helen olmayan bir kişinin, Atina yurttaşlarından daha alt bir sınıftan görüldüğü o dönemde, rakipleri tarafından Fenike kökenli olması ima edilerek konuşması üzerinden dalga konusu olmuştur. Fakat Zenon'un bu duruma aldırış etmeyerek bilgece bir tavır takındığı bilinmektedir. Hatta Atinalılar gibi düzgün konuşabildiği bilindiği halde Doğu şivesinden özellikle vazgeçmediği ve o dönemin kaba Doğulu insanlarına atıfta bulunarak üstüne basa basa kaba bir şekilde davrandığı bilinmektedir. Bu durum, Zenon'un etrafına karşı umursamaz bir tavır takındığını bize göstermektedir. Stoa felsefesinin önemli ilkelerinden biri olan *apatheia*, yani duygusuzluk durumunu, kendini ırkı yüzünden eleştiren rakiplerine karşı takındığı bir tavır olarak görmekteyiz. Stoa felsefesinin evrensel insan ilkesine inanan Zenon'un bu tavrında bize örnek olarak gösterdiği bir durum vardır. Irkı sebebiyle aşağılanan bir kişinin, bu duruma etkilenimsiz bir şekilde karşılık vermesinde; Stoa felsefesinin *logos* kavramından, dolayısıyla, özünde herkesin aynılığı fenomenine inanan Zenon'a, başkalarının yargılarının onun doğrusunu değiştirmeyerek bilgece bir tavır takınmasında etkili olmuştur.

Zenon, toplumda azla ve kendiyle yetinen biri olarak tanınmıştır ve dirençli, yalın bir hayatı olmuştur. Komediya yazarları onun için oyunlarında dizeler ayırmıştır. Oyunlarda Zenon'dan, aç kalmayı öğütlediği halde öğrencilerinin onu bırakmadığı şeklinde betimlemeler yapılmıştır. Yaşadığı dönemde 'filozof Zenon'dan daha iradeli' deyişi ünlü olmuştur. Hiç hastalanmadığı ve çok sağlıklı bir şekilde doksan sekiz yaşına kadar ömür sürdüğü aktarılmaktadır. Zenon'un ölümü de yaşamı kadar sade bir şekilde gerçekleşmiştir. Okuldan çıkarken ayak parmağının takılıp kırılması sonucu elini toprağa vurarak Niobe'den şu dizeyi söyledi: "Geliyorum işte; ne çağırıyorsun beni?" Ardından nefesini tutarak kendini öldürdü (Laertios, 2020: 308).

Stoacı filozoflarda ölüm kavramı, Zenon'da da gördüğümüz üzere çok da üzerinde durulacak bir olgu değildir. *Athantos* (αθάνατος) sözcüğünde de karşımıza çıkan ölümsüzlük hali yani; Stoacıların evrenle bir bütün olma inancı sonucunda, kendilerini tamamlama durumunu sağladıklarında, ölüme karşı olan korkusuzca duruşları anlamına gelmektedir. Stoacılar, ölümü bir yok oluş olarak değil bir dönüşüm olarak kavramışlardır. Onlar tanrısal bilgeliğin sağladığı *phronesis* durumunda, ölümü *logosun* bir parçası olarak alıp kabul etmişlerdir. Stoacılara göre olması gereken oluyordur. Onlar, evrensel yasanın kendilerini çağırdığını bilerek intihar etmekten çekinmemişlerdir.

Zenon'un felsefesine baktığımızda, günümüzün önemli felsefe ekollerinden biri olan felsefi sağaltımın izlerini görmekteyiz. Zenon'un ahlak kuramının temelini oluşturan bilgelik kavramını, kendi hayatında uygulamalı bir şekilde yaşaması sonucu, felsefi sağaltımın da Stoacı bilgelik de asıl amacı olan 'ruhun dinginliğe ulaşması' ilkesi karşımıza çıkmaktadır. Bu pratik bilgelik, Zenon'un erdemli yaşamıyla, *logosun* evrensel yasasına bağlı doğaya uyumlu hayatıyla, kendini tanıması ve yaşam amacını anlamasıyla ortaya çıkmış görünmektedir. Günümüzde felsefi sağaltıma ihtiyaç duyan, varoluşsal bir boşluk içinde, kendini ve hayatı anlamlandırmaya çalışan insanların gereksinimi olan bilgelik ve ruh dinginliği, Stoacı Zenon'un yaşamında karşımıza çıkmaktadır. Zenon'un felsefesinde karşımıza çıkan ve felsefi sağaltımın da amaçladığı bilgelik ve içsel huzura kavuşmuş;

Eksiksiz mükemmeliyetle dolu, bedeninin kötülüklerini ve dıştaki kötülükleri artık hesaba katmamaya alışmış, hazlara ve arzulara karşı korunaklı, daima kendini tutkuların üstünde tutmaya can atan, saldırılarını önceden tahmin ettikleri feleğin darbelerine boyun eğmeyen, neşeyi erdemde bulan insanlar için bütün yaşam bir şenliktir (Hadot, 2012: 243).

Felsefesini bir kâhinin tavsiyesiyle ölüleri takip ederek besleyen Zenon, gelişimini sadelik ve bilgelik üzerine oturtmuş görünmektedir. Sistemsel bir şekilde kurduğu felsefesinin tüm ilkelerini, erdemler aracılığı ile bilgelik yoluna adayan Zenon'un okulunun başına kendinden sonra Assoslu Kleanthes geçmiştir. Laertios'tan (2020: 312) aktarıldığına göre; Zenon, onu, balmumu sıvalı tabletlere benzetmiştir. Çünkü bu tabletlere yazı çok zor yazılabilmesine karşın, yazılanlar tabletlere çok zor silinmektedir. Okulunu, kendini ona adanmış bir öğrencisine bırakan Zenon, Stoa'nın ilkelerine uyacak biçimde bilgelikliğini tamamlamış olarak bu dünyadan ayrılmıştır.

2.2.2. Kleanthes

M.Ö. 331-232 yılları arasında yaşamış olan Stoacı Kleanthes, Homeros'un İlyada'sına konu olan ünlü Truva'daki Assos kentinde doğmuştur ve Zenon'dan sonra Stoa Okulu'nun başına geçen kişi olmuştur. Bilindiğine göre kendisi zekâ bakımından pek parlak bir öğrenci olmamakla beraber, felsefeyle uğraşmazdan önce bir yumruk dövüşçüsü olarak yaşamını sürdürmüştür. Fiziki bakımdan çok güçlü bir yapıya sahiptir. Fakir bir şekilde Atina'ya gelmiş olan Kleanthes, burada Zenon'un derslerini dinlemiş ve onun öğrencisi olmuştur. Zenon'un derslerinde öğrendiklerini yazacak tablet alamayacak kadar fakir olan Kleanthes, dersleri deniz kabuklarına ve büyük baş hayvanların kürek kemikleri üzerine yazmıştır (Laertios, 2020:361). O dönem Atina'da fiziksel güçle çalışanlar köleler olduğu için para kazanmak üzere yaptığı işler yüzünden, her zaman aşağılanacak durumda olan Kleanthes'in, Stoacı Zenon'un yanında

kendisini özgür ve yargısız bir alanda hissetmesi olası bir durum olarak görünmektedir. Gündüz Zenon'un okulunda felsefe derslerini dinlerken, geceleri para kazanmak için bahçelere su taşımıştır ve fırınlarda un öğütmüştür. Bu kadar emek vererek Zenon'un öğretisinden ve onun yanından ayrılmayan sadık öğrencisinde Zenon, felsefesini bir adım sonraya taşıyacak azim ve sabrı görmüş olmalıydı ki ona okulunu emanet etmiştir. Kleanthes'in zor öğrenmesinde bahane bulmamış olan Zenon, onu sert balmumu sıvalı tabletlere benzetmiştir. Bu tabletlerin üzerine yazı yazmak oldukça zor olmasına karşın, yazılan yazılar uzun süre dayanmaktadır (Laertios, 2020: 312). Kleanthes, seksen yaşında dişinde çıkan bir tümör yüzünden, doktorlarca iki gün boyunca aç bırakılmıştır ama devamında yeterince yaşadığını düşünen filozof, beslenmeyi tamamen bırakarak yaşamına son vermiştir (Brun, 2020: 18). Stoa düşünürlerinde karşımıza çıkan bu ölüme pervasızca gitme durumu, onların savundukları bilgelik anlayışını, hayatlarında ne şekilde uyguladıklarını bizlere apaçık göstermektedir. Zenon'da ve öğrencisinde hatta, diğer Stoacı filozoflarda da karşımıza çıkan ölüme kendi isteği ile gitme iradesi, onların, toplumun çoğunluğunu dehşete düşüren ölüm olgusunu bile kabul edecek kadar *phronesis* durumunda yaşadıklarını bizlere göstermektedir.

Zenon'un, bir kâhinin sözünü dinleyerek ölümlerin sözlerini takip etmesi üzerine, Herakleitos'un felsefesini Stoa felsefesinin temeline koymak fikrini Kleanthes de benimsemiştir ve hocasının yolundan giderek geçmişten gelen bu fizik ilkesini daha da genişletmiştir. Stoacıların içinde en dindar olarak bilinen filozof Kleanthes'tir ve Zeus'a yazdığı ünlü *Zeus'a Övgüleme* şiiri ile bilinmektedir (Erkızan, 2018: 87). Bu şiirden günümüze yaklaşık olarak kırk dize kadar kalmıştır. Herakleitos'un felsefesinde gördüğümüz *archenin* ateş kabul edilmesi durumu, Kleanthes'in fizik anlayışının da temelinde bulunmaktadır. Ateşi erdem yerine de koyan Kleanthes, onu, insan ruhundaki hareketlilik ya da biçimlenme olarak betimlemektedir. Buradaki ateş, yaratıcı öz olması sebebiyle, ateşi erdem yerine koyan Kleanthes'e göre erdemler yaratıcı akıldan, *logos*tan bizlere bahşediliyor diyebiliriz. Kleanthes'in felsefesinde, doğaya uyumlu yaşayan ve *logosun* evrensel yasalarına biat eden kişi, erdemlerin kendi ruhunda ortaya çıkmasına izin vermiş de olmaktadır. Kleanthes hocası Zenon'dan gördüğü gibi ereği, doğaya uygun yaşama olarak belirlemiştir. Bu konudan *Haz Üzerine* adlı eserinde bahseden Kleanthes, doğaya uygun yaşamının erdeme uygun yaşamayı da beraberinde getireceğinin üzerinde durmuştur (Laertios, 2020: 330). Çünkü bizim, ateş ile yaratıcı *archeden* aldığımız evrensel aklımızı, bizi erdemlere yönelten bir güç olarak görmüştür. John Locke'un *tabula rasa* örneği, Kleanthes'te yüzyıllar öncesinde ortaya çıkmıştır ve deneyimlerimizin, balmumu üzerindeki mühür izleri gibi ruhumuzda izler bıraktığı örneğini

vermiştir. Kleanthes'in fizik üzerine hocası Zenon'un görüşlerini iletme çabasında olduğu görülmektedir.

Kleanthes, *logosu* ve varlığın özü olan ateşi fiziğinin temelini koyarken, ölümlülüğü kabul etmemiştir ve Stoacıların evrensel yaratılış döngüsü üzerinden geri geliş ilkesi, felsefesinde yer bulmuştur. Geri gelen her ruh aynı döngüyü tekrar edeceğinden, eski halin izleri ruhta ve özde kalmıştır. Ona göre ölen her bir ruh Tanrı'ya katılmıştır ve bir sonraki döngüde tekrar yaratıma dahil olmuştur. Kleanthes, evrensel aklı yani *logosu* felsefesinde zirve noktaya koymuş olsa da belirleyici tanrısal gücü göz ardı etmemiştir. Ahlaklılığı ve dindarlığı ile döneminde ün salmış olan Kleanthes'in, Zeus'a yazdığı ilahilerden de anlaşılacağı gibi dindarlığı en bilinen özelliği olmuştur. *Zeus'a Övgüleme*'de Homeros dilini kullanan Kleanthes, kendinden önceki felsefelerden ve mitolojik anlatımlardan etkilenerek bu şiiri kaleme almıştır. Zeus'u, bazı dizelerde *logosla*, doğayla, yasayla ve yazgıyla eş değer anlamlarda kullanmıştır (Gençcan, 2018: 169). Bu durumda, Kleanthes'in tanrısı fizik ekolünü oluşturan *Birliğin* kendisiyle aynı gözükmektedir. Bu şiirde Kleanthes tanrısına seslenmekte, onun erdemlerinden bahsetmekte, ona yakarmakta ve yalvarmakta böylece, onu kutsamakta ve en sonunda Tanrı'sını selamlayarak kutlamaktadır. Bu şiir her yönüyle Kleanthes'in bir dindar olduğunun kanıtı olarak, bir kısmı ile günümüze kadar ulaşmıştır. Bu ilahi, ileriki yüzyıllarda Atinalılara verdiği bir vaaz esnasında, tek tanrıcılık anlayışına uygun görülerek Aziz Paul tarafından alıntılanmıştır (Kenny, 2017: 122).

Kleanthes'in döneminde okulun geriye gittiğine ilişkin eleştiriler olmuştur. O dönem Stoa Okulu'nda olan bazı kişiler okuldan ayrılarak kendi okullarını kurmuşlardır. Kendisinden sonra Stoa Okulu'nun başına geçen isim olan Khrysippos ile Kleanthes'in, çoğu konuda birbiri ile zıt düştüğü bilinmektedir. Khrysippos'un okula hoca olarak başlamasından sonra Stoacılık mantık konusunda kendini geliştirmesiyle bilinmektedir.

2.2.3. Khrysippos

Kleanthes'ten sonra Stoa Okulu'nun başına geçen Khrysippos'un en fazla ön plana çıkan özelliği, okulun felsefesini sistematik bir düzen içerisine oturtması olmuştur. Kendisi Tarsus'ta doğmuştur ve M.Ö. 280-210 yılları arasında yaşadığı bilinmektedir. Felsefeyle tanışmadan önce bir atlet olan Khrysippos, daha sonra felsefe ile ilgilenmeye başlamıştır. Zenon'dan da dersler alan düşünürün asıl hocası Kleanthes olmuştur. Zeki olduğu bilinmekte olan filozof pek mütevazî olmamakla birlikte, bunu açıkça dile getirmekten çekinmemiştir. Kleanthes'in, ona, sadece felsefe kuramlarını öğretmesini istemiş, geri kalanını kendi düşünerek keşfedeceğini söylemiştir. Stoa Okulu'nu özellikle mantık konusunda geliştirmiş

olan Khryssippos'un diyalektiği Tanrılarla kıyaslanacak kadar övülmüştür. Yedi yüzden fazla eser verdiği söylenen düşünür, bu eserlerinde o kadar fazla alıntı yapmıştır ki diğer filozoflar tarafından eserlerinde kendi yazdığı bir şey olmadığına dair eleştiri almıştır. Euripides'in Medeia'sı ile ilgili bir yazı yazarken eserin tamamını alıntılanması dikkat çekmiş ve 'Khryssippos'un Medeia'sı' denilerek dalga konusu olmuştur. Tüm bu eleştirilere rağmen, yazdıkları Stoa felsefesini ve başka düşünürleri etkilemiş olacak ki hakkında; "Khryssippos olmasaydı, Stoa olmazdı" sözü söylenmiştir (Laertios, 2020: 367). Khryssippos'un, döneminde yaşayan Platoncuların da derslerini dinlediği bilinmektedir. Stoa Okulu'nu sistemleştirerek belki de yüzyıllarca ayakta kalmasına öncü olan, kendine özgüveni oldukça yüksek bu filozof, yaşadığı dönemdeki krallara yazdığı yüzlerce eserden birini bile ithaf etmemiştir. Bilgece yaşayanların nasıl bir geçim kaynağı ile hayatlarını idame ettirecekleri üzerine düşüncelerini sıralarken, kralların sırtından geçinmenin sakıncalı olduğunu, çünkü bu durumun sürekli kralın suyuna gitmek gerektireceğini belirtmiştir. Khryssippos'un bu düşünceleriyle, yönetici sınıf ile arasına mesafe koyduğunu anlayabilmekteyiz. Konumu ya da kimliği ne olursa olsun kimseden aman dilemeyen Stoacı düşünür, seksen yaşına doğru kimilerine göre tatlı bir şarap içtikten sonra baş ağrısı çekerek yaşamını yitirmiştir. Veyahut, bir eşeğin incirleri yemesi üzerine, ona susuz şarap ikram edilmesini söylerken gülmekten kendini alamayarak hayatını kaybetmiştir.

Toplumsal açıdan ilginç fikirleri olan Khryssippos; bir kişinin annesiyle, kızıyla ya da oğlu ile cinsel ilişki kurabileceği ile ilgili fikirlerini *Devlet Üzerine* adlı eserinde kaleme almıştır. Bunun dışında, eserlerinde ölümlerin de yenebileceği gibi aykırı fikirler üretmiştir. Bilgelerin ne ile geçimini sağlayacağına dair fikirler sunmuştur (Laertios, 2020: 369). Ortaya çıkan bu görüşünde bir çözüme ulaşmış gibi görünmemektedir. Toplumsal anlamda alışlagelmiş düşüncelerin dışına çıkmış görünse de Khryssippos, ortaya koyduğu kuramlarla çağının ileri gelen filozoflarından olmuştur.

Herakleitos'ta karşımıza çıkan iyilik ve kötülük problemi ve kötülüğün tanrısal olmayacağı *teodise* fikri, Khryssippos'un bu konularla ilgili öğretilerinde tekrar karşımıza çıkmaktadır. O da Herakleitos'ta olduğu gibi iyinin ve kötünün birbirine ihtiyacı olduğu fikrini savunmuştur. Erdemlerin olması için kötülüğün iyiliği ortaya çıkarıcı bir faktör olduğunu ya da ahlaki değerlerden yoksun olunması durumunun, iyiliğe yönelik bir adım için gerekliliğini düşünmüştür (Long, 1968: 331). Tanrı'nın kötüye neden olmayacağı fikri, öğretilerinde yer bulmuştur. İyinin ve kötünün, bir bütünü tamamladığını ve iyi faktörünün ortaya çıkmasında kötülüğün etkili bir olgu olduğunu savunmuştur. Mantıksal olarak karşıtların birbirine içkin olduğu fikrini benimsemiştir. Ona göre kötülük, iyinin ortaya çıkması için bir araç görevi

üstlenmiştir. Bu konuda, Herakleitos gibi yola çıksa da son tahlilde Platon'dan örnek vererek tam zıtlıkların birbirine bağımlı olduğu düşüncesini ortaya koymuştur (Günay, 2018: 93).

Stoacı düşüncenin Herakleitos'tan kendi felsefelerine aldıkları özün ateş olması ve *logosun* evrensel yasası bağlamında, doğanın Tanrı ile bir olması fikrine ek olarak geliştirdikleri evrensel yangın yani, her şeyin bir yangınla son bularak tekrar aynı şekilde yaratılması fikri, Stoacı felsefeye dahil olmuştur. Bu noktada Kleantes'te gördüğümüz, ruhların eski özlerine sahip olarak tekrar yaratılma fikrine karşı çıkan Khryssippos, sadece bilge ruhların yaşama tekrar dahil olabileceği argümanını savunmuştur.

Archesi ateş olan varlık düşüncesindeki, ateşi kabul eden Khryssippos, bunun hayvanlarda ve bitkilerde nefes yani, *pneuma* (πνεῦμα) olarak tezahür ettiğini kabul etmiştir. Ona göre Tanrı ve yaşayan tüm varlık, bir nefesten meydana gelmiştir. Aristoteles'in madde ve form ayrımına sıcak bakan filozof, bir maddeci olarak formun da cismani olduğunu öne sürmüş ve her bir varlığın *pneumadan* meydana geldiğini savunmuştur. Her şey tanrısaldir ve Tanrı'nın özü gibi bir nefesten ortaya çıkmıştır (Kenny, 2017: 123). Khryssippos'a göre kişi yaratılışından, kendinin farkında olarak dünyaya gelmektedir. *Erekler Üzerine* adlı eserinde “doğanın canlıyı kendine yabancı kılması beklenemez” cümlesini kullanarak varlığın özü itibariyle doğaya ve *logosa* içkin bir varlık olduğunun üzerinde durmuştur (Laertios, 2020: 329). Khryssippos'un yaratılış üzerine sergilediği bu kanıtlar, ilerleyen dönemlerde de Stoa felsefesinin temellerinde yerini bulmuştur. Felsefi sistemini kurarken fizik, mantık ve ahlak üçlemesinden yararlanan Khryssippos, bunların hepsinin birbirini tamamlayan öğeler olduğunu düşünmüştür. Ve ona göre hiçbirinin birbirine önceliği yoktur. Tüm bu öğretiler, bilgeliğe ulaşılacak yolda kullanılacak fenomenler olarak ortaya çıkmıştır.

Khryssippos, *Erekler Üzerine* adlı eserinde erdemlerden söz etmiştir. Burada, erdemlere paralel bir çizgide yaşama devam etmenin, doğal olayların deneyimlerine uygun olmakla aynı şeye tekabül ettiğinden bahsetmiştir. *Logosa* uygun bir yaşamın, yani tüm erekların en üstü olan Zeus'un yasaklarına karşı çıkmadan hayata devam etmenin hem kişinin kendi özüne hem de kozmosun yaratılış düzenine uygun yaşamak olduğu üzerinde durmuştur. Erdemlere uyumlu bir hayat sonucu elde edilecek mutluluğun, aslında yaratılıştan içimizde var olan, Sokrates'te de gördüğümüz *daimon* ile uyumdan elde edilen bir olgu olduğunu fikrini ortaya koymaktadır (Laertios, 2020: 330). Khryssippos ahlak ve fizik konularında mantık alanına göre daha az kuram ortaya çıkarmış gibi görünse de aslında onda ve tüm Stoa düşünürlerinde olduğu gibi mantıkta ortaya çıkardığı öğretiler bilgelik yolunda ilerleyecek olan kişi için bir zemin oluşturmaktadır. Kendisi de mantık konusunda iyi olmayan bir kişinin, bilgelik yolunda ilerleyemeyeceğini düşünmüştür.

Khryssippos'un en çok üzerinde durduğu felsefi konu, hiç kuşkusuz mantık olarak karşımıza çıkmaktadır. Khryssippos, gerçeğin ölçütünün ne olduğuna dair fikirlerini beyan ettiği *Mantık Üzerine* adlı eserinde, bu sorun için sunduğu argüman kavrayıcı imgelem olarak karşımıza çıkmaktadır. Ona göre gerçeğin ölçütü duyular ve ön kavrayıştır. Stoacı diğer filozofların bu soruna yanıtı ise doğru akıl olmuştur (Laertios, 2020: 318). Erken Stoa Dönemi'nin son filozofu olan Khryssippos; Yunanca dilini dilbilgisi bakımından mercek altına alması; isim, sıfat ve zamirlerin çekim hallerini bulması gibi çalışmalarıyla mantık üzerinden dile birçok katkı sağlamıştır (Russell, 1972: 387). Bilge kişinin, gerçek bir mantıkçı olduğunu savunmuş olan Khryssippos, fizik ve ahlak konularında gelişim göstermek için mantık konusunda belli bir seviyeye gelmiş olmak gerektiğini savunmuştur. O, *phronesis* yolunu mantık çalışmaları ile ilerletmiş görünmektedir. Kendinden sonra gelecek olan Stoacı düşünürler için de bu yolu onlara tahsis etmiş gibidir. Dil ve retorik üzerine yaptığı çalışmaları, Stoa felsefesini bir adım daha ilerletmiş, felsefelerinin temellerini sağlamlaştırmış ve yüzyıllarca okulun ayakta kalmasına katkı sağlamıştır.

Bu kısımda gördüğümüz Stoa düşünce tarihinde Erken Stoa Dönemi olarak bilinen bölümde yer alan filozoflara ek olarak Laertios'tan aktarıldığına göre; Ariston, Herillos, Dionysios, Sphairo gibi okula katkıları olmuş başka filozoflar da olmuştur. Ama en çok bu üç filozof okulun başında yer aldıkları ve kuramlarıyla Stoa felsefesinin bir ekol olmasına katkı sundukları için çalışmamızda yer almışlardır.

Erken Stoa Dönemi'nden sonra Orta Stoa Dönemi'nde işlediğimiz iki filozof Panaitios ve Poseidonios'tur. Bu dönemde okul Roma İmparatorluğu'na yakınlaşmaya doğru bir meyil göstermekle birlikte düşüncelerinde de dönemin Aristoteles Okulu ve Yeni Platonculuk Okulu'ndan etkilenmiş ve özellikle fizik alanında bazı değişimlere uğramıştır. Okul bu aşamada temelinde olan ahlak felsefesini ve en üstün ereği olan bilgelik yolunu bırakmamıştır fakat biraz yumuşatarak ahlak öğretilerine devam etmiştir. Stoa felsefesinin Helen dünyasından Roma dünyasına geçmesine vesile olan ve okulun uzun soluklu olmasına katkı sağlayan bu iki filozof bir sonraki bölümde ayrıntılı incelenmiştir.

2.3.Orta Stoa Dönemi

2.3.1. Panaitios

Panaitios, M.Ö. 180-110 yılları arasında yaşamış olduğu düşünülen, Rodoslu, Orta Stoa Dönemi'nin ismi en çok anılan filozofu olmuştur. Panaitios'un en çok öne çıkan özelliği, okulu Roma kültürüyle tanıştırması olmuştur ya da Roma'yı felsefeyle tanıştırmış olmasıdır da diyebiliriz. Döneminin ünlü Romalı komutanı Scipio ile yakın ilişkileri ve Roma'ya yaptığı

ziyaretleri sırasında, Stoa öğretilerini Romalılar ile buluşturmuştur. Kartaca seferindeki başarıları ile bilinen Scipio ile Doğu medeniyetlerine ziyaretlerde bulunan Panaitios, İskenderiye ve Afrika kıtasına gitmiştir. Kendisinin de bir Roma hayranı olduğu bilinmektedir (Brun, 2020: 21). O dönemde Yunan filozofları Roma'ya elçi olarak giderek felsefelerini Roma'nın ileri gelen şahsiyetlerine tanıtmışlardır. Bu okullardan en çok Stoacılık Cicero ile Epikurosçular ise Lukretius ile Roma'da kendine yer edinebilmiştir.

Roma, diğer milletlerin din, dil, sanat, felsefe, kültür hayatı, ahlak ve buna benzer pratik hayatlarını kolaylaştıracak ne kadar işe yarar görüş varsa bunları bünyelerine kabul etmeleri ile bilinmektedirler. İlk dönemlerde kendi içinde yaşayan, gelişime açık olmayan kapalı bir kültüre sahip Romalılar, zamanla birtakım gelişmelere bağlı olarak, dünyayla olan etkileşimlerini arttırmış ve başka milletlerden kendi pratik amaçlarına hizmet eden her türlü kültürle etkileşime girerek eklektik bir yapıya bürünmüşlerdir. İşte, Yunanlıların birkaç yüz yılı aşkın bir birikimle oluşturduğu felsefi yapısı, böylelikle Roma'ya giden elçiler sayesinde bu büyük imparatorluğun bünyesine geçmiştir. Bu, kolay olmuş gibi gözükse de bazı Roma imparatorlarının zamanında felsefenin ve filozofların yasaklı olması, Yunan düşüncesini Roma'nın pratik hayatına ve Roma halkına bir ödev ahlakı gibi birtakım ilkleler şeklinde sunmalarıyla, Roma felsefesi bazı değişime açık yollardan geçmiştir diyebiliriz.

Panaitios, Eski Stoa öğretilerinden bazılarına karşı kendini yakın hissetmemiş olmalıdır ki kahinlik, ruhun ateşe dönüşerek bir sonraki yaratımda dünyaya geri dönmesinin ardındaki ruhun ölümsüzlüğü düşüncesini, evrensel yangın ilkesini kabul etmeyerek daha çok Aristoteles'teki sonsuz evren öğretisine kendini yakın bulmuştur. Kendisi, dönemin diğer okullarının derslerini de dinleyerek Stoa düşüncesinin daha eklektik bir yapıya bürünmesini sağlamıştır. Dine sadece filozofların, yöneticilerin ve şairlerin sahip olabileceği anlayışına sahiptir (Gökberk, 2016: 103). Böylece, dini halktan alarak daha seçkin bir noktaya getirmektedir. Ayrıca Stoa öğretilerine, Aristotelesçilerin ve iyiden iyiye şüphecilik çatısı altına giren Yeni Platonculuk Okulu'nun yaptığı yoğun eleştiriler, Orta Stoa'da filozofları, görüşlerinde birtakım değişikliklere sevk etmiştir. Stoacı filozoflar, eklektik bir yapıya doğru kayarken o, döneminde eleştirilerine maruz kaldığı bu iki okulun derslerine katılmıştır. Bu etkiler ve Roma'ya olan eğilim, okulun öğretilerini tamamen değiştirmese de özellikle Erken Stoa'nın keskin ahlak kuramlarının yumuşak bir hal almasına sebep olmuştur.

Panaitios hakkında çok ayrıntılı bilgiler elimizde olamamakla birlikte, Stoa Okulu'nun başına M.Ö. 129'da geçmesiyle, özellikle Stoa etiğinin pratik yönlerini ortaya çıkarmaya çalışması ile dikkat çekmiştir (Long, 1986: 211). Bu konuda felsefesini Roma'nın istek ve beklentisine uyumlu hale getiriyor gibi gözükmektedir. Roma'nın, teorik yapıdan uzak olan

pragmatik duruşu ve kalabalık asker kitleleriyle beraber, ayaklanmaya müsait zorlu bir hayat geçiren alt tabaka halk kitlelerini etkileyecek ahlak öğretilerine duyduğu ihtiyaç, Erken Dönem Stoacıların keskin hatlarla çizilmiş ahlak kuramlarıyla çelişmiş ve amaca uygun görülmemiştir. Bu keskin hatları yumuşatmak adına Panaitios, Erken Stoa Dönemi'nde gördüğümüz; insanın erdemli olması dışında ancak deli, cahil ya da ahmak olabileceği şeklindeki görüşü, erdemli bir hayat için çaba gösterilen orta bir yolun da olabileceği şeklinde değişikliğe uğratmıştır. “Panaitios, bir yandan bilgelikle diğer erdemler arasında ayırım yapar, diğer yandan tam, ‘mükemmel erdem’in yanında ‘erdeme benzeyen şeyler’in, ‘erdemsi şeylerin’ de varlığını kabul eder” (Arslan, 2008: 201). Böylece, Panaitios döneminde, Roma'nın ihtiyacını karşılayacak olan fizik ve mantıktan ziyade, pratik ahlak kuramlarına önem verilmiş, eleştirildiği noktaya doğru evrimleşen ve çok yönlü bir etkileşimle eklektik bir yapıya bürünen Orta Stoa Dönemi karşımıza çıkmıştır.

Panaitios, İlk Dönem Stoacılarından farklı olarak insanın sadece akıldan meydana geldiği kuramına ters düşmüş, insan doğasında mevcut bulunan içgüdülerin de insanı etkileyebileceği konusunda ılımlı yaklaşımlarda bulunmuştur. Erken Stoa Dönemi'ndeki evrensel *logos* yasası altında herkese verilmiş sayılan ahlaki norm ve ölçülerin, Panaitios'ta, bireysellik boyutunda ele alınması ve bunların kişi bazında değişiklik gösterebileceği fikri ortaya çıkmıştır. O, davranışlarımızın içgüdülerimizden de etkilenen, şahsa özel insani bir doğası olduğunu düşünmüştür.

Panaitios'ta gördüğümüz bu eklektik yapının, onun ardından gelecek olan Poseidonios'ta da devam etmiş olması, okulun iyiden iyiye Roma kültürüne doğru bir yön bulmasına sebep olmuştur. Poseidonios da hocasının yolunu izleyerek, Erken Stoa Dönemi kuramlarının bir kısmına karşı çıkarak ahlaki öğretilerin daha çok pratik hayatta yer bulmasına öncülük etmiştir.

2.3.2. Poseidonios

Suriye'nin Apamea kentinden Atina'ya gelen Poseidonios, M.Ö. 135-50 yılları arasında yaşamıştır. Atina'da Stoa felsefesiyle tanışmıştır. Akdeniz'in bütün kıyılarını dolaşmış ve Rodos'ta bir okul kurarak burada felsefi hayatına devam ederken siyasi görevlerde de bulunmuştur. Kurduğu bu okulda Cicero'nun hocalığını da üstlenmiştir. Felsefe elçiliği yapmak adına Roma'ya seyahatler düzenlemiştir (Brun, 2020: 22). Bilimsel çalışmalarla ilgilenen filozof, gelgitleri incelemiş ve astronomi ile de ilgilenmiştir. Döneminde yapılmış olan en tutarlı güneşin uzaklığının hesaplamasını yapmıştır (Russell, 1972: 338). Poseidonios, yaşadığı

çağda bilgin, üretken, olağandışı, çok yönlü, sözü geçen, nüfuzlu ve çok meşhur bir filozof olarak tanınmıştır (Long, 1986: 217).

Yeni Platonculuk septik düşüncelerin etkisi altında kalmışken o, Platon'un felsefesiyle alakadar olmuştur. Platon'un öğretilerinin etkisiyle, Eski Stoa'dan bildiğimiz ölen ruhların ateş olması ve tekrar ateş özünden bedenlenmesi kuramını, ölen ruhların havada asılı kaldığı şeklinde yorumlamıştır. Ona göre ölen ruhlar dünyaya tekrar gelene kadar havada asılı kalırlar ama iyi olanlar yıldızlara kadar uzanabilmekte, hatta yardıma ihtiyaç duyan ruhlara yardım edebilmektedirler. Daha kötü ahlaklı olan ruhlar ise ağırlaşır yere yaklaşmakta ve ruh bulanıp çamurlaşmaktadır (Russell, 1972:389). Platon'un düşüncelerinden etkilendiği açıkça görünmekle birlikte, ruhun ölümsüzlüğü ve tekrar dünyaya geri dönmesi bakımından önceki Stoacı görüşten ayrılmayan Poseidonios, hocası gibi farklı ekolleri harmanlayarak felsefesinin seçmeci bir yapıya bürünmesini sağlamış görünmektedir.

Poseidonios, Erken Stoacı görüşteki gibi insanın *logosa* bağlı tanrısal bir aklı olduğunu kabul ederken bir de hayvansal yani nefse uyan akıllı olmayan bir tarafı olduğunu Aristotelesçi görüşten almıştır. Ruh için bedenin bir zindan olduğunu söyleyerek Platon'u da bu görüşlerine dahil etmiştir. Bedeninden uzaklaşarak hayvansal tarafını yenen kişi hem tanrısal yaklaşmış olacak hem de bilgelik yolunda ilerlemiş olacaktır. Filozofa göre ahlakın temelinde; *logosa* bağlı akıllı ve hayvansal, içgüdülerle hareket eden, akıllı olmayan ruhun bölümleri arasında yapılan seçimler yatmaktadır. Duygular akıllı olmayan taraftan beslenerek çıkarlar ama *logosa* bağlı taraf, bunları dengeleyerek kişinin bilgece ve mutlu bir hayat sürmesini sağlayabilmektedir. Kötülüğü ise sadece yanlış yargılara indirgenebilecek bir olgu olmaktan çok ruhun hayvansal tarafından ortaya çıkabilen ve insan doğasının yatkınlığının olduğu bir fenomen olarak görmüştür. Poseidonios ayrıca, Panaitios'un reddettiği kahinlik olgusunu da kabul etmiştir (Gökberk, 2016: 104). Ruhun akıldışı yönünden ortaya çıkan ruhsal bozuklukların tedavisinin, şiir ve müzikle gerçekleşebileceği fikrini ortaya atan filozof, bu görüşünde Aristoteles'in tragedyaların insan üstünde katharsis yoluyla yaptığı arınma fikrinden etkilenmiş olmalıdır (Arslan, 2008: 204).

Poseidonios tarih disipliniyle de ilgilenmiştir. Antikitenin ilk çağlarına dair geliştirdiği bir kurama göre insanlığın altın çağı yaşanmış ve burada daha ortada olmayan kötülüğün ve politikanın etkileri insanlığın üzerinde yokken insanın tanrısal akılla bir olduğunu ve bilge insanların olduğu, doğaya uyumlu bir hayatın varlığını anlatmıştır. Zamanla bozulan bu ütopyada yasalara ihtiyaç ortaya çıkmış ve bilgeler bu yasaları yazmıştır. Aynı zamanda sanat da bilgelerin insanlığa bir bağıışı olarak var olmuştur.

Poseidonios'un evrensel sempati görüşü, onun döneminde, inanç sisteminin politeist yapısının artık insanları tatmin etmediği ve tek tanrıci kurtarıcı peygamberlerle beslenen bir inanç yapısına doğru ilerlediği dönemde, yaşamı bir ibadet olarak görme yolunda atılmış bir adım sayılmıştır. Kozmik sempati; tüm varlığın, tüm organizmanın birbirine bağlı olduğu ve birbirini beslediği yönünde gelişmiş bir kuramdır (Arslan, 2008: 206). Kendisinden sonra Roma'ya devredilecek olan Stoa Okulu, belki de bu kuramı destekler haliyle ve değişen inanç sistemlerine de ayak uyduracak bir biçimde, ahlaki öğretilerin artık dini bir hal aldığı dönemine girmiş olacaktır.

Stoa Okulu'nun, uzun yüz yıllar boyunca ayakta kalmasının en büyük nedenlerinden biri de kendini tekrar etmeyerek dönemin getirdiği değişikliklere ayak uydurabilmiş olmasıdır. Erken Dönem Stoa'da okulun mantık, fizik ve etik kuramlarıyla felsefi bir alt yapı oluşturmasından sonra, Orta Stoa Dönemi'nde bu sistemden beslenen okulun etrafındaki değişimlere ayak uydurarak felsefesini geliştirdiğini görmekteyiz. Helen dünyasının teorik yapısından çıkarak Roma dünyasının pratik hayatına uyum sağlamış olan okul, felsefi düşüncelerini de diğer okullar ve filozoflarla beslemiştir. Roma'nın ihtiyacı olan ahlaki felsefeyi ona sunarken kendi devamlılığını da bu noktada garantilemiş olmaktadır. Romalılar, Büyük İskender'in farklı uluslar üzerinde kurduğu egemenlik sonucunda gelişen; sanat, bilim, felsefe, din, dil, ırk gibi birçok kültürel alt yapıyla beslenen, Helen dünyasına mirasçı olarak kalmış bir medeniyettir. Stoa Okulu bu noktada, Helen'in yüzyıllar boyunca bir birikim halinde bünyesinde barındırdığı kültürel tüm fenomenleri, Roma'nın değişime açık kozmopolit toplumsal yapısına götürerek kendisi değişirken bir ulusun da değişmesinde katkı sağlamıştır. Stoa felsefesinde, her dönemin kendine has önemi ortaya çıkarken bir sonraki dönemde, Roma dünyasında ekolünü geliştirmeye devam edecek olan Stoacılık, bir hukukçuda, bir kölede ve bir imparatora kendini bulurken aynı zamanda felsefi sisteminin nasıl çok yönlü olduğunu da ortaya koymuştur. Bu haliyle, her kesime hitap edebileceği bir sistemleşmeye doğru evrilirken, bilgelik yolunda geliştirilen ekolün zirve yaptığına tanık olmaktadır.

2.4. Geç Stoa Dönemi

2.4.1. Lucius Annaeus Seneca

Seneca, Kordoba doğumlu, M.Ö. 4 ve M.S. 65 yılları arasında yaşamış olan Romalı hukuk insanı, edebiyatçı ve siyasetçi bir düşünürdür. Felsefe eğitimini Roma'da Phthagorasçı ve Stoacı iki hocadan almıştır. *Yaşlı Seneca* olarak tanınan babasının retorikte başarılı bir eğitmen olması ve hatipliği Seneca'nın üzerinde etkili olmuştur diyebiliriz. Seneca, son nefesini verirken bile retorik dalındaki yeteneğini ortaya çıkarmıştır. Avukatlık mesleği yapan Seneca

nl savunmalarıyla meşhur olmuş ve imparator Caligula'nın dikkatini çekmiş ve bu durum imparatorun, Seneca'yı ortadan kaldırmayı düşünecek kadar hasım bellemesine sebep olmuştur. Ancak Seneca, çocukluğundan beri nefes darlığı çekmektedir ve bu hastalığından dolayı çok acı çekmiştir. Caligula, nasılsa ölecek anlayışıyla Seneca'ya bir Şey yapmamıştır.

Avukatlıı bırakan Seneca, felsefe çalışmalarına balamı ve bu dönemde Roma'da nl Stoacı ve Phthagorası hocalardan ders almıştır. Mali ilerle ilgili çalışmalar yapmak üzere Mısır'da ve Pompei kentinde bulunmuştur. Roma'ya dönmesi ile imparatorların, ailelerinin, aristokratların ve yönetici sınıfın aralarında geçen akıl almaz entrikalarla dolu saray ahalisi arasına senatör olarak girmiştir. İmparatorluk makamına yaptığı hizmetlerde gün geçtikçe yükselmiş ve imparatorluğun mali iler sorumlusu olarak görev almıştır. Erdemli bir hayattan, duygularla nasıl ba edilebileceinden, azla yetinmekten, hazların tehlikelerinden, zenginliğin küçümsenmesi gereken bir Şey olduğundan ve Stoacı bilgelikten söz eden Seneca'nın,  yüz milyon sestertius (büyük bronz sikke) (aaı yukarı on iki milyon dolar) gibi bir servete sahip olması, akla bir tezatlık getirirse de ölümünden sonra Seneca, genel olarak yazdığı eserlerle değerlendirilmiştir (Russell, 1972: 390).

Kendisi, mutlu insan tanımını yaparken paraya gömülü olan kişiyi değil, ruhunda iyiye yer veren kişiyi tasvir etmiştir. Mutlu ve yüce insanın, herkesin hayran kaldığı fenomenleri ayaklar altına alan kişi olduğunu yazmıştır (Seneca: 2018a: 153). İmparatorla arası düzelse eleriyle bozulan Seneca, imparatoriçe Messalina tarafından M.S. 41 yılında Korsika adasına srlmtir. Sürgünde 7 yıl geçirdikten sonra Claudius'un ei Agrippina tarafından 11 yaşındaki çocuğu Neron'a eitmenlik yapması üzere geri aırılmı ve Roma İmparatorluğu'nda, en üst yöneticilik sıfatı olan konsül makamına getirilmiştir. Neron'a yaptığı hocalıktan sonra, imparatorluk döneminde de siyasi danışmanı olarak görev almıştır. Bu dönemde adı bir komploya karımıtır ve Neron'un emri üzerine bileklerini keserek lmtir. Son sözlerinin, eini teselli ederken Őu Şekilde olduğu bilinmektedir: "Aldırmayın. Size yeryüzündeki zenginliklerden daha değerli olanı, erdemli bir yaşantı örneğini bırakıyorum." (Russell, 1972: 390). Son nefesini verirken ustası olduğu retorik sanatını ve edebi yönünü göstermiş ve yazılarında sürekli vurguladığı bilgece hayatın kaynağı olan erdemli hayata, kendi yaşamında da ulaabildiini vurgulamıştır.

Seneca, Orta Stoa Dönemi'nde gördüğümüz filozoflar gibi çalışmalarını eklektik bir yapıda geliştirmiştir. Felsefesini, Stoa retileriyle paralel bir Şekilde ilerletmi olsa da *Doğa Araştırmaları (Naturales Quaestiones)* adlı eserinde, Epikürosçu görüşlere yer vermiş, Aristoteles'i vm ve Stoacı düşünürlerin eleştirisini yapmıştır (Gill, 2009: 45). Seneca bu görüşünü 45. mektupta Őu Şekilde açıklamıştır; "Ben kimseye balanmadım, hiçbir otoritenin

adını, damgasını taşıyorum. Büyük insanlarımızın düşüncelerine inanıyorum ama kendi düşünceme de hak tanıyorum.” (2018a: 152). Seneca, bu büyük düşünürlerden öğrendikleriyle kendisi yeni ilkeler ortaya çıkarmıştır.

Seneca'nın, Roma felsefesinin ihtiyaç duyduğu ve kendi ilgi alanına da giren ahlak konuları üzerine çalıştığı, Stoa düşüncesinin mantık ve fizik konularına pek önem vermediği görülmüştür. Seneca, erdemli bir hayatın, yaşamın mutluluğunun ana temelini oluşturduğunu savunur. Ona göre en yüce, iyi şansın getirdiklerini ciddiye almayan bir akıldır ve bu zihin, erdemlerle mutluluğu bulmaktadır (Seneca, 2020a: 8). Seneca ahlaklılığı övmüş, şansın insana sunduklarıyla kimsenin şımarmaması gerektiği vurgusunu yapmış, iyi ve kötünün zihinde olduğunu söylemiştir. Erken Stoa Dönemi'nde de gördüğümüz gibi iyi ve kötü kavramları, kişinin ortaya koyduğu yargılardan meydana gelmektedir. Aslında doğada, yani *logosun* evrensel yasasında iyi ve kötü yoktur. Doğada her şey olması gerektiği gibi gerçekleşmektedir. Yaşanılan durumlara anlam yükleyen insanın kendisidir. Seneca'ya göre dışarıdan gelebilecek hiçbir etki, insanın iradesini aşmamalıdır. O, insanın iradeli bir tavır takınarak dışarıdan gelebilecek tüm etkilere karşı, dimdik ayakta kalabilmesini bileceğine değinmiştir. İnsanın kendi aldığı kararlar doğrultusunda iyi veya kötü onu bulmuştur. Tüm bu görüşler neticesinde, hazlara savaş açan Seneca, hazzın insanı zavallı bir pozisyona soktuğunu, erdemlerin haz barındırmadığını ve ona ihtiyaç duymadığı yazmıştır (Seneca, 2020a: 11). İnsan, erdemli bir hayat yaşayarak ve hazların çekiciliğinden kurtularak çektiği acıya egemen olabilir ve ancak gerçek haz bu noktada ortaya çıkabilmektedir. Erdemlerle haz arasına sert bir çizgi çeken Seneca, bu ikisinin asla birleşmeyeceğini söylemiş ve hazcılığı savunan görüşlere karşı çıktığı görülmüştür. Böylelikle, erdemli bir hayat yaşayan insan, ahlaki bütünlüğünü koruyarak hem iyi ve kötü olgularını kendi belirlemiş olacak hem de iradeli tavrıyla dışardan gelecek hiçbir etkiden etkilenmeyecek ve hazların caydırıcı dünyasından kendini korumasını bilerek en yüce iyinin sahibi olacaktır.

Buradaki en yüce iyi, Erken Stoa'da karşımıza çıkan *eudaimonia* kavramını akla getirmektedir. Roma'ya geçen Stoa felsefesi, artık Latince yazılmakta ve burada *eudaimoniaya* karşılık *summum bonum* yani en üstün iyi, en yüksek mutluluk karşımıza çıkmaktadır. Bilgelik, erdemli bir hayat gerektirmekle birlikte, en iyiye ve mutluluğa açılan kapıyı da vaat etmektedir.

Stoacı düşüncede karşımıza çıkan doğaya uygun yaşamayı, kendi ahlak felsefesinde işleyen Seneca, doğayı ilke kabul etmemiz gerektiğini öğütlemiş, aklın ona değer verdiğini ve ondan fikir alarak doğruya ulaştığını savunmuştur. Seneca; bedenimizin ve doğanın bize uygun gördüklerini kabullenip bunlarla yetinerek, dışsal faktörleri sadece bize hizmet edecek fenomenler olarak kullanmayı bilerek ve doğanın bize verdiklerini bir gün geri alacağının

bilincinde yaşayarak en yüksek mutluluğa erişmenin mümkün olduğunu söylemiştir (2020a: 12). Tüm bunları söylerken Seneca kendisinin yolda olan bir bilge olduğunu da vurgulamaktadır. Kendisini söyledikleriyle yaptıklarının zıt olduğunu yönünde eleştirenlere, “Ben kendimden değil erdemlerden bahsediyorum, kusurlarla ama özellikle de kendi kusurlarımla mücadele ediyorum” demiştir (Seneca, 2020a: 25). Seneca bilgelik ekolünde, Erken Stoa’da gördüğümüz ‘ya bilgesindir ya da cahil ve deli’ ilkesinin, artık bilgelik yolunda kişinin kendisini eğitmesi ile elde edilebilecek bir gerçeklik olduğunu da belirtmiş olmaktadır. Bu noktada, ortaya koyduğu öğretilerin ödevler şeklinde algılanması da mantıklı olmuştur. Seneca ayrıca eğitimle cahillerin, delilerin ve ahmakların eğitilebilir olduğuna vurgu yaparken günümüzde varoluşsal anlam kargaşası içindeki insanların, felsefi sağaltım yoluyla bilgelik ve içsel huzura kavuşacaklarını anlamamızı da sağlamaktadır. Stoa felsefesinin Roma’ya yaklaşmasıyla birlikte uğradığı değişim sonucu, erdemlerin öğrenilebilir ilkeler olarak karşımıza çıkması Seneca’da tamamıyla oturmuş görünmektedir. Seneca ile Stoa felsefesindeki bilgelik kavramının eğitimle öğrenilebilen ya da onun yolunda yaşanılabilen bir ilke olması, felsefi sağaltımın da Seneca’yla birlikte Stoa Okulu’nda varlık bulmasını sağlamıştır. Öğretileriyle, felsefi sağaltım ile erdemsizliğin ve cahilliğin giderilebileceğinin somut örneklerini sunan Stoacı Seneca da bilge olmadığını ama bu yolda çaba harcadığını söylemiştir. Bilgeliğin veya felsefi sağaltımın hedeflediği ruh dinginliğinin, eğitim ve özveri ile elde edilebilecek bir değer olduğunu Seneca’nın felsefesinden de anlamaktayız.

Seneca Yaşamın Kısıllığı Üzerine adlı çalışmasında ortaya koyduğu görüşlerinde, insana tanrısal yasanın en mükemmel uyumu içerisinde bahsedilen ömrün yeterli olduğunu ortaya koyarak Aristoteles’in bu konuda yaptığı; hayvanlara verilen ömrün uzun olması ve insanların ömrünün büyük şeyler için yeterli olmadığı şeklindeki açıklamasına şiddetle karşı çıkmıştır. Ömrün kısa olması gibi bir durumun olmadığını, insanın düzenli bir şekilde hayatına yön vermesi ile en mükemmel şekilde iyi ve üstün işler başarabileceğini söylemiştir (Seneca, 2020a: 45). İnsanın kusurlarının onu kuşatması sonucu, hayata ve lükse dalan, makam mevki ve paraya köle olan kişi hayatın asıl amacını, erdemler sayesinde, bilgelik yolunda bulacağı asıl hazzı göremez hale gelmektedir. Seneca, insanın kendine vakit ayırmasını, kendine içkin olan tanrısal ruhu keşfetmenin hayatın asıl amacı olduğunu savunarak hayatı kısaltan etkinin, insanın iradesizliği olduğu gerçeğine dayandırmaktadır. Hayatın tükenmez bir kaynakmışçasına düşüncesizce yaşayanlara, zayıflıklarını hatırlamalarını öğütlerken ölümlü olan her şeyden korktuklarını ve ölümsüz olan her şeye arzu duyduklarını söylemektedir (Seneca:2020a: 48). Seneca, insanın sırtına yük olarak onu, bilgelik yolundan ayıran tüm yüklerinden kurtulan; serveti, görevleri ve arzularını bırakmış bir kişinin hayatının tek gayesinin bilgelik yolunda

erdemli bir şekilde, nasıl yaşanabileceğini araştırmak olduğunu üzerinde durmuştur. Böyle nitelikli, kültürlü ve insanlığa faydalı biri asla zamanının çalınmasına izin vermeyerek kendini yetiştirebileceği uzunca bir hayat yaşayabilmiştir (2020a: 54). Seneca, hayatı kısaltan sebebin insanın kendisinden başkası olmadığını üzerinde dururken bilgece yaşanan ahlaklı bir hayatı seçmenin ve aynı zamanda, hayatın doğrularından bizi uzaklaştıran tutku ve hazlardan uzak durmanın, yaşamın uzunluğu açısından en önemli etken olduğunu açıklamıştır.

Seneca'nın Tanrı anlayışı Stoa felsefesinin temellerinden ayrılmamış ve onlar gibi Seneca da evrende bize içkin olan ve her şeyi kuşatan bir Tanrı'nın varlığını kabul etmiştir. Evrendeki her şey Tanrı'dan oluşmuş ve ona bağlıdır. *Ahlak Mektupları* adlı eserinde; “Tanrı senin yanı başındadır, seninle, içindedir senin. İçimize yerleşmiş kutsal bir ruh var; kötülüklerimizi, iyiliklerimizi gözleyen koruyan, bir ruh” ifadesini kullanmıştır (Seneca, 2018a: 144). Seneca, içimizdeki bu tanrısal nefesin bizi koruyup gözettiği noktaya değinmiştir. Yaratılmış her şeyde bulunan bu tanrısal nefes, insanın doğaya uyumlu bir hayat sürmesi ve kendinde var olan tanrısal akla uygun düşmesiyle ulaşacağı en üstün iyiyi ona sunmuş olmaktadır. İnsanın bilgelik yolunda yapması gereken tek şey, erdemli ve ahlaklı bir hayat yaşayarak tanrısal doğaya ve kendine içkin aklına uyumlu yaşamasıdır.

Seneca'nın *Tanrısal Öngörü* adlı eserinde Tanrı, Hristiyanlık dininde de karşımıza çıkan baba figürüne benzetilmiştir. İnsanlık, Tanrı'ya dosttan öte akrabalık bağlarıyla bağlıdır ve bunun sonucunda Tanrı, bu akrabalık bağlarının kuvvetli olduğu bilge kişileri, bir babanın çocuğunu eğittiği gibi eğitmektedir. Tanrı, bilgeyi keyif içinde yaşatmayarak ona birtakım zorluklar çektirerek sertleştirir ve kendisi için hazırlar (Seneca, 2007: 33). Tanrısal akıl ile hareket eden bilge, kendi özünden gelen bu denemeleri ve zorlamaları büyük bir olgunlukla karşılayarak sonucunda da tanrısal bir mertebeye layık görülecektir. Bu zorlu yolda ona, doğru yolu gösterecek olan tanrısal akıl ki burada Sokrates'in içindeki iyiyi öğütleyen sesi *daimon* akla gelmektedir, hayat boyu yanı başında olacaktır. Tanrı'nın bir eseri ve insanın bir parçası olan doğa ile uyumlu bir biçimde, ona ayak uydurarak yaşayan insan, Tanrı'nın akrabalığını her daim içinde hissedebilecektir. Seneca, *İnziva Üzerine* adlı eserinde, insanın en yüce iyiye ulaşmaktaki en kolay yolunun, doğaya uygun yaşamak olduğunu belirtmiştir. Zaten doğa, insanı, kendini anlayabilecek niteliklerde yaratmıştır. Onu temaşa edebilmek üzerine, farklı fonksiyonlarla yaratılan insana, tüm bunlardan en doğru anlamı çıkarabilmesi için tanrısal akıl da bağışlamıştır. Bütün bu olanaklara karşılık, kendini doğaya adayın ve ona tapan kişi, bilgelige ve en üstün iyiye kavuşmuş olacaktır (Seneca, 2018b: 40).

Seneca, *Bilgenin Sarsılmazlığı Üzerine* adlı çalışmasında, bilge kişinin asla haksızlığa uğrayamayacağını, çünkü güneşe atılan oklar gibi kötülüklerin ona ulaşamayacağını

savunmuştur. Bilge, haksızlığa katlanmış olursa avama özgü bir sabır geliştirmiş olacaktır. Ama Seneca'nın bilgisi, yüz yıllardır engin denizlerin sert dalgalarına boyun eğmeyen kayalar gibi bu dalgalardan etkilenmeden dimdik durmaktadır. Onun bilgisi, yenilmezdir ve kendisine hiç saldırılmamış olandan kat kat kudretlidir. Ama bu saldırılar bilge üzerinde hiçbir olumsuz etki bırakmayacaktır. Çünkü bilge ile kendisine saldırmaya çalışanlar arasındaki mesafe o kadar büyüktür ki bu saldırılar, onda hiçbir tesir gösteremez (Seneca, 2018b: 7).

Seneca'nın tasvirini yaptığı bu bilgelik mertebesi, tam olarak Stoacı görüşün *apatheia* haline bürünmüş bilgisi olarak karşımıza çıkar. Bu tüm duygulardan arınmış, hiçbir kötülükten etkilenmeyen bir ruh halidir. Dışarıdan gelen hiçbir kötülük ya da olumsuz durumun kendine ulaşmadığı bilge kişi, tam bir *ataraxia* halinde karşımıza çıkmaktadır. Onun huzurla dolu, en iyiye ulaşmış bilge makamına kimse etki edememektedir. Seneca, Stoa'nın dirençli ve korkusuz bilgesini, kendi felsefesinde inançla tasvir etmiş görünmektedir. Bilgeliği en üst mertebeye yerleştiren Seneca, bilgelik yolunu amaçlayan kişilere de öğütler vermiştir. Etrafındaki herkesin yargılarından kurtulmuş ve sonunda saf özgürlüğe erişmiş insan, kendiyle yetinmesini bilmekte ve kendini, mutluluğun tek kaynağı yapmaktadır. Özgürlük, dışsal tüm unsurlara aldırılmayı ve Kinik felsefesinde de gördüğümüz, insanın kendi kendisiyle yetinmesini bilmesidir. Bilge, kendisine yapılanlara karşı avam insanlar gibi hakarete başvurmaz. Yapılan tüm kötülüklere karşı özenle katlanabilen kişi, bilgeliği hedefleyen kişidir. Baskılara ve zorbalıklara karşı geri adım atmayan kişi, doğanın bir parçası olduğunu asla unutmaz ve tüm kötülüklere karşı doğanın, onu, bir bütün olarak yarattığını bilmektedir. Tüm bunları zaten elde etmiş insan artık bir bilge olmuştur. Bilgelik yolundaki kişi savaşa devam ederken bilge, en yüksek zaferi kazanmıştır. Kader bile artık onun önünde etkisiz kalmış görünmektedir (Seneca, 2018b: 29). Bilgeliği amaçlayan insan, zorluklarla baş edeceğini bilmek zorundadır. Çünkü bilgeliğin yolu, onu eğitecek birtakım güçlüklerden geçmektedir. İnsan, tecrübeleri sonucu hayatın anlamı üzerine düşünmeye başlayabilir. Kendi doğasını merak edebilir. Güçlüklerle başa çıkarken kişi, yaşamın manasını bulacaktır. Erdemlerle buluşacak ve ahlak ilkelerini hayatının temeline oturtacaktır. Seneca'nın (2007: 55) deyiimiyle; “Ölümsüz Tanrıların ruhlarınızı adeta mahmuzlayıp canlandırdığı bu olaylardan dehşete kapılmayın: Felaket erdemini sergilenme fırsatıdır”. Yaşanılan olumsuz durumlar ve hayattan ya da kişilerden beklenmeyen tepkiler, bizi olduğumuz yerden alarak başka bir noktaya getirecektir. Dünya tarihine bakıldığında bütün başarıların, bir takım zorlu çalışmalar ve emekler neticesinde alınmış olduğu görülmektedir. İşte Stoa'nın ve Seneca'nın bilgeliği, bu zorlukları aşmadan ve çaba harcamadan kişinin mutluluğa eremeyeceğini ifade etmektedir. Tüm bu acıların sonunda insan, kaderin bile bilgenin iradesi karşısında boyun eğdiği bir özgürlüğe, mutluluğa ve en iyiye erişmiş olacaktır.

Seneca, *Öfke Üstüne* adlı eserinde, Stoacı felsefede de belirtildiği gibi insanın vahşilikten uzak bir yaradılışa sahip olduğunu savunmaktadır. İnsan tanrısaldır ve tanrısal olan kötülük barındıramaz. Tabii bu, *logosun* evrensel akli yoluyla tüm insanlığa bahşedilmiş bir durum olsa da sadece bilge olan ya da Seneca'nın kabulüyle bilgelik yolunda olanlar için geçerli olacaktır. İnsanın tanrısal aklından ayrı kalması ile kendini gösteren kötülük, onun, dışsal faktörlere ve hayvansal aklına maruz kalması sonucu ortaya çıkmaktadır. Genel anlamıyla Stoacılıkta ve Seneca'da kabul görmüş olan, insanın öfke barındırabilecek bir yaratılışa olmadığı tezidir. Seneca, en bilge insanların öfkeyi kısa süreli bir delilik hali olarak belirttiğini söyleyerek kendisi öfkeyi şu şekilde tarif etmektedir:

Kendini denetlemekten yoksun, nezaketten uzak, yakınlarını tanımayan, yapmaya başladığı herhangi şeye inatla dalmış, mantık ve öğüde kulakları sağır, önemsiz sebeplerden heyecanlanan, neyin doğru adil olduğunu algılamada beceriksiz ve sanki bilinci olan bir kayaymış gibi, çarpıp ezdiği şeyin üstünde kendini de parçalara ayıran bir yapısı vardır (Seneca, 2020b: 4).

Öfke fenomeninin tüm özelliklerini sıralayan Seneca, diğer kötü unsurlar gibi öfkenin saklanabilir bir özelliği olmadığını belirterek kendini bir şekilde açığa çıkardığına dikkat çekmiştir. Cezalandırma konusunda ise öfkeyle yapıldığında yaralayıcı olabileceğini, ama sağduyulu bir cezalandırmanın iyileştireceğini söylemiştir (2020b: 12). Seneca'ya göre öfkeden sakınmak için bizi öfkenin içine sürükleyen ilk nedenden kaçınmak gerekmektedir. İnsanı ele geçiren öfkenin, insanı akıldan yoksun bıraktığını belirtmiştir. Sokrates'ten örnek veren Seneca, onun kafasına vuran bir kişiye 'İnsan savaş miğferini ne zaman takmalı emin olamıyor' dediğini belirterek insanın vereceği tepkilere, kendisinin karar verdiğini ve önemli olanın incitilmek değil, buna karşı nasıl katlandığıdır demiştir (2020b: 121). İnsan, öfke duygusunun ne kadar yıkıcı ve zarar verici bir olgu olduğunu bilirse bilgece bir tavır geliştirerek kendisinde bu olguyu ortaya çıkartacak etkilerden nasıl uzak duracağını da belirleyebilmektedir. Bu durumda, öfkeye vereceğimiz tepki, kendimizi ne kadar önemseydiğimizle alakalı görünmektedir. Kişi, öfkeyle sadece etrafına zarar vermekten öte, önce kendisi öfkeden kötülük görmektedir. Bilgeliği amaç edinmiş bir kişi, öfkeyi seçeneklerinden çıkaracak kadar iradeli olarak, sebep olacağı yıkıma da engel olabilmektedir. Bu seçim, bilgeliğin sunduğu saf özgürlüğü de beraberinde getirmektedir.

Seneca'nın ahlak felsefesini geliştirirken üzerinde durduğu bir başka konu ise ölüm olmuştur. Bilge kişinin ölüm fenomenine karşı, nasıl bir tavır takınması gerektiğinden bahisle hayatın anlamı içinde ölüm gerçeğini nereye koyması gerektiği üzerinde duran filozof, ölümden korkmanın anlamsızlığı üzerine *Tanrısal Öngörü*'de Tanrı'yı konuşturur. Tanrı, ölümü insanlar için kolay kıldığından bahsederken sunaklarda, tek bir bıçak darbesiyle yere serilen kocaman boğaları örnek göstermektedir. Ölümün, doğum olayı gibi uzun ve sancılı olmadığını ve kaçış

yolu olarak insana bir lütuf olduğundan bahseden Tanrı, zorluklarla baş edemeyen insanlara ölümü bir kurtuluş olarak sunmaktadır (Seneca, 2007: 73).

İntihar kavramının, Seneca'nın düşüncesinde bir kurtuluş yolu olarak sunulduğu bu kısımda, Tanrı'nın, kişilere verdiği zorlu sınavlarla bilgeleri kendine yakın hale getirdiğini ve bilgelerin tanrısal bir oluş gerçekleştirdikleri fikri akla gelmektedir. Bu zorlu sürece dayanamayan kişiler, ölümü bir seçenek olarak değerlendirebilecek fakat sonucunda bilgelikten ve tanrısallıktan vazgeçmiş olacaktırlar. İntihar kavramı, önceki Stoa düşünürlerinde de karşımıza çıkmıştır. Bu filozoflar intihar ederken ya da ölmeyi seçerken genellikle, hayatta gerçekleştirmeleri gereken sorumlulukları yerine getirmenin verdiği içsel huzur ile Tanrı'nın artık onları yanına çağırdığı düşüncesiyle hareket etmişlerdir. Bu filozoflar, intihar yoluyla gittikleri ölümü çok sakin ve Stoacıların *apatheia* kavramına uygun bir şekilde kabullenmişlerdir. Onların ölüm kavramını *athanatos* sözcüğündeki gibi ölümsüzlüğün anahtarı olarak algılamalarından kaynaklı, bu kabul ediş ve *apatheia* haline bürünmeleri anlam bulmaktadır. İntihar kavramıyla birlikte akla, Seneca'nın ölümü gelmektedir. Kendinden önceki Stoacı filozoflar gibi intihar eden Seneca, bunu özgür iradesiyle seçmemiş, imparator Neron tarafından intihar ettirilmiştir. Bu durumda sakinliğini koruyan filozofun, ölüme karşı verdiği tepki kendi felsefesinde aktardığı, “gelişi kesin olan ölüm yakındaysa sağlam bir cesaret ister; bu da seyrek rastlanılan, ancak bilgenin yapabileceği bir iştir” düşüncesiyle birebir uymaktadır (2018a: 121). Seneca son nefesinde bilge bir kişilik olduğunu kanıtlamıştır. Seneca'ya göre insan ölüm gerçeğinden değil, onu, düşünce dünyasında koyduğu noktadan korkmaktadır. Ölümün her an bizimle var olan bir fenomen olduğunu belirten düşünür, korkunun da bununla birlikte sürekli bizi ele geçireceğini söylemektedir. Ölüme karşı bu korkuyu yenmek için onu, her daim akılda tutmak gerektiğini vurgulamıştır (Seneca, 2018a: 123). Ölüm korkulacak bir şey olamaz çünkü insan doğadan gelmiştir ve ona geri dönecektir. Bu dönüşüm evrendeki her varlık için geçerlidir. Herkesin bir gün öleceği gerçeği, onu adaletli bir sınıfa dahil etmektedir. Ölüm bir son değildir, sadece değişimi sağlamaktadır yani varlığın ışığa tekrar kavuşması için ara vermesine yaramaktadır. Ölümün gerçekliği karşısında iradeli ve korkusuz bir tavır takınabilmek için doğanın bu sirkülasyonunu anlamak yeterli olabilecektir (Seneca: 2018a: 136). Ölüm kavramına çoğu eserinde yer veren Seneca, bu adaletli gerçeği ele alışıyla ve hayatının son anında bu düşüncelerini gerçekleştirmesiyle, takdir edilmesi gereken bir Stoacı filozof olmuştur. Ölüm fenomeninin, insan duygularında yarattığı bu çaresizlik ve korku duygularını nasıl alt edeceğimizi anlatan Seneca, aynı Sokrates'in ölüm karşısında aldığı tavrı sergileyerek felsefesini pratiğe dökmüş bir filozof olarak karşımıza çıkmıştır.

Buraya kadar anlattığımız her olgu, bilgelik uğrunda yapılması gerekenlerle ilgilidir. Peki, bilgelik sonucu Seneca felsefesinde vaat edilen doğaya uyumla ve erdemli bir hayatla ulaşılan en iyi ve mutluluk insanda kendini ne olarak ya da nasıl açığa çıkaracaktır? Stoa felsefesinde, bilgelikle ya da bu uğurda verilen çabayla elde edilecek şey ebetteki, ruhun dinginliğidir. Seneca, ruhun tanrısal kısmını sarsılmaz (euthymia- εὐθυμία) olarak ifade eden Yunan dünyasından bu ifadeyi kendi felsefesine uyarlarlarken dinginlik ifadesini kullanmıştır.

Seneca (1999: 23) dinginliğin tanımını açıklarken; “Ruhun daima düzgün ve uygun bir akışla nasıl gideceğini ve kendisine karşı nasıl içten olacağını ve ruhun mallarına keyifle nasıl bakacağını ve bu neşesini nasıl sürdüreceğini ne kendini yükselterek ne de değerini düşürerek, ama sakin bir konumda nasıl kalacağını araştırmak” ifadelerini kullanmıştır.

Bu tanımlamaya baktığımızda, ruhun nasıl bir yol izleyeceğini belirttiğini gördüğümüz Seneca, insanın ruhuna -ama burada bahsedilen tanrısal kısım, yani ruh, nefes ya da akıl olarak algılanmalıdır- uyum sağlamasını ve tanrısal düzenin akışına kendini teslim etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bunları yaparken kişi ne kendi ile böbürlenmeli ne de kendini aşağılık bir sınıfa yerleştirmelidir. Kişi, uyumla gelen huzura teslim olarak kendini dinlemeli ve tanrısal olan kısmını öğrenmelidir. Tüm bunları yaparken insan, felsefeden başka bir yöntem kullanamayacaktır. Çünkü tanrısalığa ulaşmak bilgelikten geçer, bilgelik ise ancak felsefeyi yaşam pratiği yaparak elde edilecek bir ilkedir. Seneca'nın ve Stoacıların, bilgelik sonucu elde etmeye çalıştığı *ataraxia* hali, felsefeyle yolda olmaktan geçmektedir.

Seneca'nın hayatı, Roma'nın kargaşa ve entrikalarla dolu yönetim sınıfının içinde inişli çıkışlı bir yol sürmesine sebep olmuştur. Bu baş etmesi zor gibi görünen hayatına, birçok farklı tecrübe ile devam eden Seneca, bu yolda kendini felsefe ile teselli etmiş görünmektedir. Değişen hayat şartları içinde bakış açıları da değişen düşünür, hayatının temeline Stoa felsefesinin öğretilerini koymuştur. Bu usta entelektüelin, hayatı boyunca yazdıklarını ve anlattıklarını yaşamının son anlarında gösterdiği ölümü bilgece kabulleniş halinde ortaya koyması, Stoacı pratik yaşam bilgeliğinin ve *apatheia* kavramının en sarsıcı örneklerinden biri olarak kalmıştır. Seneca'dan sonra gördüğümüz Stoa felsefesinin, Roma düşünce sistemi içinde en büyük temsilcilerinden olan Epiktetos ise Seneca'dan çok daha ağır koşullarda bir hayat standardına doğmuş olmasına karşın, felsefesi ile ünlü bir filozof olurken Stoacı pratik yaşam bilgeliğine de anlamlı katkılar sağlamıştır.

2.4.2. Epiktetos

Epiktetos, M.S. 50 yılında, o dönem Frigya kenti olan Denizli'deki Hierapolis şehrinde doğmuştur. Köle bir aileden geldiği bilinen Epiktetos'un isminin kelime anlamı, Helence

‘satılan adam’ manasına gelmektedir. Doğduğu şehirden köle olarak satılarak Roma’ya, kendisi de eskiden Neron’un kölesiye azat edilmiş olan Epaphroditos’un kölesi olarak gelmiştir. Epaphroditos düşük zekâsı ve acımasızlığına örnek teşkil edecek hareketler sergilemektedir. Kunduracı kölesini beceriksiz diye satmıştır fakat köle kunduradaki becerisiyle Neron’un gözdesi olmuştur. Ayrıca Epiktetos’un bacağına kırması acımasızlığına misal olarak gösterilebilmektedir. Bir gün Epiktetos’un etkilenimsiz halinden sıkılan sahibi, onun ayağını bir mengenede sıkıştırarak bu konudaki derecesini ölçmeye çalışmıştır. Sahibine sakin bir şekilde bacağına kırılacağı uyarısını yapan Epiktetos’a aldırış etmeyen sahibi, onun bacağına kırmıştır. Bunun üzerine sahibine “sana söylemişim bak bacağına kırdın” demekle yetinmiştir (Brun, 2020: 24). Epiktetos’un bu sarsılmaz *apatheia* hali, onun Stoacılar arasında kalıcı olarak anılmasına yarayan felsefesinin kanıtı olarak bize kadar ulaşmıştır. Acımasız sahibi yaptığı işkencelere paralel olarak Epiktetos’un zekâsından etkilenerek onun dönemin Stoacılarından ünlü Mosonius Rufus’un derslerini dinlemesine izin vermiştir (Arslan, 2008: 211). Epiktetos’un Rufus’tan çokça etkilendiği ve felsefesini, onun düşünce sistemine göre kurduğu, Epiktetos’tan kalan pasajların Rufus’tan kalan fragmanla benzerlik göstermesinde gizli görünmektedir² (Epiktetos, 2020: iX). Sahibinin acımasızlığı ve zekâ eksikliğinin yanı sıra tutarsızlık örneği olarak karşımıza çıkan bu durum, Epaphroditos’un belki de Epiktetos’un işkenceler sonucu kendisini kanıtlaması üzerine ait olduğu alanda olmasına izin vermiş olması olarak da değerlendirilebilir. Epaphroditos’un ölümüyle özgürlüğüne kavuşan Epiktetos, hayatının geri kalanında felsefeyle uğraşmıştır. Kapısı sürekli açık olan bir kulübede yaşadığı bilinmektedir. Epiktetos, İtalya yarımadasında felsefenin yasaklanması üzerine Yunanistan’ın güney doğusuna geçerek Nikopolis’te bir okul kurmuştur. Kaç senesinde hayatının sona erdiği bilinmemektedir (Arslan: 2008: 211).

Epiktetos, diğer Stoacı filozoflardan farklı olarak eser yazmamıştır. Daha çok Sokrates tarzı biçimde derslerini işlemiş görünmektedir. Günümüzde *Düşünceler ve Sohbetler* olarak Türkçe’ye çevrilmiş eseri, öğrencisi Flavius Arrianus’un hocasının derslerinin notlarını yazıya dökmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Arrianus, Epiktetos’un felsefesini anlamamıza fayda sağlayarak düşüncelerinin günümüze ulaşmasına katkı sağlamıştır (Arslan, 2008: 211).

Epiktetos, Stoa öğretilerine derinden bağlı bir filozof olarak anılmaktadır. Kendisi Orta Stoa düşünürlerinden hiç bahsetmezken onları yoldan sapmış olarak değerlendirerek Seneca’yı da eklektik yapısından ötürü eleştirmiştir (Gökberk: 2016: 110). Erken Stoa Dönemi’nin

² Buradaki bilgi Enkheiridion eserinin çevirmeni C. Cengiz Çevik tarafından esere yazılmış olan *Sunuş* kısmından referans olarak alınmıştır.

kuramlarıyla felsefesini ahlak ekolü üzerinde pratik yaşama uyumlu bir hale getirmeye çalışmıştır.

Epiktetos'un düşünce yapısında karşımıza çıkan en önemli nokta, artık Stoa felsefesinin onun öğretileriyle tamamen pratik ahlak yapısına bürünmüş olmasıdır. Epiktetos insanın gerçek özgürlüğüne odaklanmıştır. Bu özgürlük ona göre kölelikten kurtulmak, daha çok para kazanmak ya da kamuda üst düzey bir görev almak olmamıştır. Özgürlük, insanın iradesine sahip çıkarak erdemli bir hayatla ahlaki yapısını hayatına uygulaması ve kişisel özgürlüğünü, yani içsel özgürlüğünü kazanmış olmasıdır. Epiktetos'ta insan, seçim yapabilen tanrısal akla sahip bir varlıktır. Onu diğer tüm varlıktan ayıran bu seçebilen ve düşünme şekline hükmedebilen bir yapıda olmasıdır. Epiktetos'ta insan, yaptığı seçimlerle içsel durumunu yöneten irade sahibi bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Seçim yapabilme yetisi insanın özgürlüğe açılan kapısı olarak görülebilmektedir. Bu özgürlüğe giden yolda insanın kendine bağlı olan ve kendine bağlı olmayan etmenlerle ilişkisi belirleyici bir rol oynamaktadır. Epiktetos, bazı şeyler bize bağlıdır derken bunları dürtü, arzu, kaçınma yani kendi eylemlerimizle yaptığımız her şey olarak sıralamıştır. Bize bağlı olmayan etmenler ise; bedenimiz, mal varlığımız, ünümüz, makamımız, yani eylemlerimizle belirlenmeyen şeylerdir. Bunlar bize ait olmayan şeylerdir. İnsan bunların ikisine birden sahip olamamaktadır. Bize bağlı olan durumdakiler içimizden gelmektedir ve tanrısal aklımızın ve ruhumuzun bir parçası durumundadır. İnsan kendi içindekilerle yetinmeyi bilir ve yaşamına onlarla devam edecek doyum duygusuna sahip olursa ve bunu da hayatında uygulayabilirse en büyük özgürlük ve ruhsal dinginlik, bu sayede yaşanabilecektir. Buna karşılık insan kendine bağlı olmayan durumları kontrolü altına almaya çabalayarak bir hayat yaşamakta ısrarcı olursa köleleşecek ve en büyük mutsuzluğun içinde boğulup gidecektir. Bu düşüncelerinin sonunda Epiktetos (2020: 1-2) şu cümleyi kurar; "Sen bir görünümsün ve gerçek gibi algılansan da gerçek değilsin". Bu cümleyle Epiktetos'un dikkat çekmek istediği, görünümün gelip geçiciliğidir. İnsan, tanrısal doğanın döngüsü içinde var olmuştur ve yok olacaktır. Bu adaletli kural, bütün varlık için geçerlidir. Epiktetos'un bize bağlı dediği tüm ilkeler, insanın tanrısal ruhuyla ilişkili olan kısımlardır. Dışsal faktörler olarak gördükleri ise insanın kendi bedeni gibi, yok olacak olan kısımlardır. Bu yok olma ve var olma bir döngü halinde devam ediyor olsa da insan yaşadığı an içinde her şeyi kendi gerçeği olarak kabul etmektedir. İnsan asıl gerçeğin ne olduğunu fark etmeli ve buna göre yatırımını yapmalıdır. Burada gerçek, insanın içsel durumudur. Kişi, tüm dışsal etmenleri geride bırakarak gerçek mutluluğa ve iç huzuruna kavuşacak ve gerçek olan özgürlüğü elde etmiş olacaktır. İnsan içine yaptığı mutluluk yatırımında, dışında gelişen olaylara kayıtsız kalmayı bilecek Stoacı bir bilge gibi *apatheia* durumuna geçecek ve doğanın

akışına kendini bırakacaktır. Böylece dışında gerçekleşen her vaziyeti bir kabullenişe geçecektir. Asıl mutluluk bu kabullenıştedir. Doğanın akışına uyum sağlayan kişi, yargısal ortamdaki uzaklaşarak tüm öngörülerinden vazgeçmelidir. Gerçek gibi algıladığımız hiçbir şey aslında gerçek olmadığına göre bizim dışımızda gelişen olaylar ve durumlar hakkında bulunduğumuz yargılar da gerçek değildir. Son tahlilde insan, olanı kabul ederek ve yargılardan bağımsız bir ruh durumuna geçerek gerçek özgürlüğe ve mutluluğa kavuşmuş olacaktır.

Epiktetos'un bu öğretisi aslında yaşadığı dönemin Roma tarihinde acı çeken, ekonomik ve sosyal anlamda çalkantılı bir dönem geçiren halk için bir çıkış yolu gibi görünebilmektedir. Huzurun içsel etmenlere bağlı olduğu, dışarıdan gelen her türlü etkinin insanı etkilemeyeceği ve onun mutluluğunu bozmayacağı gibi kitlelere bir kabulleniş öğütleyen öğretisi, dönemin zorlu hayatına iyileştirici bir etki sunmuş olmalıdır.

Epiktetos'un ölümle ilgili düşünceleri, onun iradeli ve yargısız olarak insanın ulaşacağı erdemlilik ve mutluluk hali ile ruhunun gerçek huzura kavuştuğu yerde değerlendirilmelidir. Yargısız ve dış etmenlerden bağımsız bir şekilde akılsal özgürlüğe ulaşmış insan, ölüme bir değer biçmeyerek ve onun kendinin değiştiremeyeceği doğanın bir gerçeği olduğunu bilerek ve herkesin onun hakkında oluşturduğu olumsuz yargıların dışında kalarak onu sadece kendi saf haliyle kabul etmiş olacaktır. Ölüm kendisine ya da sevdiği birisine de gelse bu böyle olmalıdır. Erdemli ve ahlaklı bir şekilde bilgece yaşanan hayat, iradeli bir tavra ve bizim elimizde olmayan dışsal etmenlere yönelik yargı oluşturmamayı gerektirmektedir. Epiktetos ölüm konusuyla ilgili olarak; "İnsanları rahatsız eden şeyler değil, o şeylerle ilgili fikirleridir. Örneğin ölüm korkutucu değildir, Sokrates de böyle düşünüyordu, buna karşın ölümün korkutucu bir şey olduğu fikrinin kendisi korkutucudur" demiştir (Epiktetos, 2020: 3).

Epiktetos, Tanrı konusunda Erken Stoa Dönemi filozofları gibi Tanrı'nın kötü olamayacağı üzerinde durmuştur. Tanrıların adaleti evrenseldir ve tüm varlığı iyi bir şekilde yönetmektedirler. İnsan, onlarla ilgili fikir edinmeli ve onlara karşı inançların tam olması gerekmektedir. Epiktetos'un çoğul olarak kullandığı Tanrılar sözcüğünden kastı; Stoa'nın Tanrı olarak kabul ettiği evrensel iradeden ya da *logos*tan başkası değildir. Epiktetos'a göre iyi ve kötü kavramları insanların yargıları sonucu ortaya çıkmıştır. Eğer kişi kendisine bağlı olmayan durumlara karşı, kötü bir değerlendirmede bulunarak bunları kötü olarak adlandırırsa bu, onun ortaya koyduğu hükümle alakalı bir sonuç olacaktır. Kişi ortaya çıkardığı bu kötülüğe bir sorumlu ararken kendini Tanrı'yı suçlarken bulacaktır. Dolayısıyla ondan kopacak ve Tanrı'yı olmadığı bir kötü algısıyla mimlerken kendisi de ona sırtını dönmüş olacaktır. Tüm bu yanlışlığın içinden kendimizi kurtarmak için bize bağlı olan şeylerle içsel dünyamızı geliştirmeli dışsal faktörleri etkisiz bir şekilde kabul etmeli ve Tanrı'ya olan bağımızdan

kopmamamız gerekmektedir. “Neyi arzulaması ve neyden uzak durması gerektiğini dikkatle tartan biri, aynı zamanda neye bağlandığını da dikkatlice tartmalıdır.” Böylece, filozofun önerisiyle, ataları gibi Tanrılara olan saygısını kurban kesip şarap dökerken sunmalıdır (Epiktetos, 2020: 15). Tanrı’nın verdiklerini bizden geri almasına içermemek gerektiği üzerinde duran Epiktetos, bu konuda bize verilen dışsal unsurun (çocuk, eş, tarla gibi) geçici olarak verildiğinin farkında olunması gerekliliğine değinerek bu unsurlara sahipken ondan istifade edilmesini ama kendine ait olmadığı bilincine vakıf olarak geri alındığında da isyan edip Tanrı’yı suçlamaması gerektiğini vurgulamıştır (Epiktetos, 2013: 18). Epiktetos, Tanrı’nın bize bahsettiği her bir lütuf için sürekli ona şükretmemiz gerektiğini öğütlemiştir ve Tanrı’nın büyüklüğünü fakir, ihtiyar ve topal olmasına rağmen bunu yapmayanların yerine haykırdığını söylemiştir (Epiktetos, 2013: 73). Tanrı’dan sadece insana, iyiliğin bahsedileceğinin bilincinde olmamız gerektiğinin ve kötülüğün ona ait olmayan ama bizim yargılarımız sonucu doğan bir düşünce olarak varlık gösterdiğinin bilincine varan kişi, evrenin tanrısal aklına uyum sağlayarak ve akışa teslim olarak en yüksek huzur, mutluluk ve iyiliğe ulaşmış olacaktır. Böylece bilgece bir yaşam, felsefenin sayesinde elde edilmiş görünmektedir.

Epiktetos, keskin ve sarsılmaz ahlaki yapısı ve Tanrı’ya olan bağlılığı ile dikkat çekmiş bir filozoftur. Onun öğretisi, tanrısal aklın insanda irade şeklinde vücut bulması olarak ifade edilebilir. İnsan kendine bağlı olan etmenlerle kendi içsel dünyasında mutluluğu ve huzuru bulurken doğanın akışına tam bir kabulleniş hali ile hayatına yön vermelidir. İradeli tavrı ile dışsal etmenlere karşı yargısız bir alanda mutluluğa ulaşmalıdır. Tanrı’yı tanıırken kendini tanımalı ve erdemli bir hayatla bilgece yaşamalıdır. İnsanın tüm bunların sonunda elde ettiği, tam bir ruh dinginliği olacaktır. Felsefi eğitim ile elde edilecek olan bu bilgelik hali, insanın kendi kendine yetmesine ve en iyiye ulaşmasına sebebiyet verecek en önemli erek olarak karşımıza çıkmaktadır. Epiktetos, kölelikten kurtulmuş ve maddi dünyada neredeyse hiçbir şeyi olmayan bir filozoftur. Bu haliyle dindarlığı ve ahlaki öğretileriyle kendisinden sonra gelecek Roma imparatoru Marcus Aurelius’un manevi hocası olmuştur. Bu iki filozof arasında beliren sosyal sınıf farkı, düşünsel dünyada birleşmelerine engel olmamış, aksine bilgeliklerinin dışsal hiçbir unsura bağlı olmayan bir fenomen olması tüm felsefe tarihine örnek teşkil etmiştir.

2.4.3. Marcus Aurelius

Geç Stoa Dönemi’nin son düşünürü olarak ele aldığımız Marcus Aurelius, çok önceden Platon’un idealize ettiği filozof- kral olma yetisine sahip ilk kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Filozof, M.S. 121 ve 180 yılları arasında yaşamıştır. Küçük yaşta babasını kaybetmiş olan Aurelius’un bakımını dedesi ve annesi üstlenmiştir. Aurelius hem özgürlükçü hem de dindar

olan, Yunancayı okuyup yazabilen kültürlü ve soylu bir anne sayesinde küçük yaşta evde eğitim almaya başlamıştır (Timuçin, 2002: 360). 12 gibi genç bir yaşta Stoa felsefesiyle tanışmış ve bu düşünce ekolünü benimsemiştir (Brun, 2020: 27). İmparator Hadrianus'un evlatlığı Antonius'un kızı Faustine ile evli olan Aurelius, Antonius'un ölümüyle M.S 161'de imparator olmuştur. İmparator, yönetimini önce zevk ve sefa düşkünü evlatlık kardeşi Lusius Verus ile onun da ölümünden sonra zalimliği ile ünlü ve imparatorluğun çöküşünün başlamasına vesile olan kişi olarak bilinen oğlu Commodius ile paylaşmıştır (Timuçin, 2002: 337- 360). Yönetimde geçirdiği süre boyunca, Tuna boylarında sürekli karargahlarda barbarlara karşı Roma sınırlarının savunmasını gerçekleştirmiştir. Döneminde birçok iç ve dış sorunla uğraşmış; savaşlar, veba, kırsal bölgelerdeki ekonomik sıkıntılar, depremler, komutan isyanları gibi sorunlarla imparatorluk serüvenini geçirmiştir. Doğuya yaptığı seferlerden birinde Atina'ya giderek buradaki felsefe okullarına yeni kürsüler kurdurmuştur.

Tüm bu çalkantılı geçen yöneticilik macerası sırasında Stoacı kimliğinden beslenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kaleme aldığı *Düşünceler* kitabını Yunanca yazmıştır. Bir günlük şeklinde yazılmış olan bu eserde filozof, kendi hayatında yaşadıklarını ve gözlemlerini aktarırken insan, hayat, iyi, kötü, ölüm gibi fenomenlere değinmiş; Stoacı düşüncenin temelindeki ahlaki ve dini yönü, kendi içsel dünyasından geçirerek eserine yansıtmıştır. Marcus Aurelius, yüzyıllardır gelişimini sürdüren Stoa felsefesi kuramlarına fazladan bir yenilik getirmezken öğretileriyle bu ekole kendi yumuşak mizacından birtakım eklemeler yapmış görünmektedir (Arslan, 2008: 215). Brun bu eserle ilgili olarak; "Marcus Aurelius'un aradığı, geçici bir varoluşun içinde ve iyilik isteyen bir Tanrı önünde, ödevin anlamında derinleşmektir" yorumunu yapmıştır (2020:28). Marcus Aurelius'un *Düşünceler* adlı eserinde yapmaya çalıştığı, Stoa felsefesini bir tür dini ve ahlaki boyutu olan öğütler noktasına indirgemek gibi görünmektedir. Bu öğretiler kısa ve basit önermeler şeklinde biçimlenmiş, herkesin kolaylıkla anlamlandırabileceği ve pratik yaşamına aktarabileceği bir hal almıştır (Timuçin, 2018: 15). *Düşünceler*'le ilgili başka bir yorum ise Hadot (2012: 127) tarafından yapılmıştır; "Marcus Aurelius'un kötümser formülleri, gözü açılmış bir imparatorun kişisel görüşlerinin ifadesi değil, ciddi yöntemlere uyararak pratik edilmiş ruhani alıştırmalardır."

Tüm bu söylemlerin ışığında Marcus Aurelius ve onun felsefi dünyasına baktığımızda, zorlu geçen bir yöneticilik hayatının Marcus Aurelius'un çocukluğundan itibaren aldığı Stoacı düşünce ekolleriyle birleşiminin, onun yaşamına ve imparatorluk görevine ne ölçüde etki ettiğini anlayabilmekteyiz. Hayattaki zorluklara karşı ortaya koyduğu tavır, Stoa sistemine dayandırdığı bir kabulleniş ve bilgelik halini benimseyerek kendini ruhani olarak iyileştirme

tekniki gibi görünmektedir. Bunları sistematik bir biçimde Stoa'nın ahlak ve din olgularına dayandırarak ortaya çıkarmıştır.

Düşünceler eserinde, Zenon'dan Marcus Aurelius'a dek uzanan Herakleitos'un evrensel birlik kavramının özü olan *logos* ilkesinin sürdüğünü görmekteyiz. Aurelius her şeyin birbiri ile özdeş olduğunu ve tanrısal akıl ile birleştiği düşüncesini kendi öğretilerinde yinelerken Stoacı düşünceden ayrılmaz görünmüştür. “Düşünen tüm canlıların özü, yasası, gerçeği, ortak akılı da tektir; elbette aynı kökeni ve aynı akılı paylaşan bütün canlılar için tek bir mükemmellik vardır.” (Aurelius, 2019: 66). Tanrısal mükemmelliğin, tanrısal akıl yoluyla düşünebilen her canlıda var olduğunu savunan Stoacı Aurelius, bu yaratıcı ilkeye bir gün herkesin geri döneceğini söylemiştir. Yaratılan her canlı Tanrı'ya geri dönecektir. Bu doğanın genç ve yeni kalabilmesi için gereklidir. “Seni var edenin içinde yok olacaksın, ya da dönüşecek, iade edileceksin o yaratıcı ilkeye.” (Aurelius, 2019: 32). Tanrısal öze ve *logosun* evrensel yasasına bağlı kalan Aurelius'un düşüncesine göre; adaletli yok oluş yani yaratılan için ölüm kavramı Epiktetos'ta da gördüğümüz gibi korkulacak bir mefhum değildir. Marcus Aurelius her fırsatta insanın hayatının kısıtlılığından ve gelip geçiciliğinden söz etmiştir. İnsan yaşayacak ve ölecek ve onu hatırlayanlar da yaşayacak ve öleceklerdir. İnsan, zamanın bir 'an'ında yaşamış olacak ve sonra doğada özüne dönerek yok olmuş olacaktır. Aurelius'a göre asıl olan; bu yaşamsal gerçeğin farkındalığına ulaşarak ölüm kavramına atfedilen korkunç yargıların ortadan kaldırılmasını sağlamaktır. Doğaya uyumlu yaşayan her akıllı varlık, doğayı içselleştirerek ölümün doğanın bir parçası, bir işi olduğunun anlaşılmasıyla tüm korkularından sıyrılmış olacaktır. Ölümden korkan, Aurelius'a (2019: 17) göre ancak bir çocuk olabilir.

Aurelius'un felsefesine göre herkesin tanrısal bir akılla birleştiği noktada tanrısal bir akrabalık ortaya çıkmaktadır. Tanrısal aklının farkında olan insan, iyinin ve erdemlerin yolunu tutarak bilgeliğe doğru ilerlerken diğer kısımda hayvansal güdülerinin peşine düşmüş kişi kötünün tarafına geçmiştir. Fakat Aurelius'a göre; o kişiyi yargılamak ondaki tanrısal akılı görmemize engel olmaktadır. Bizi birleştiren tanrısal özümüzü düşünerek cahilliğinden ve bilgisizliğinden kötülüğe meyletmiş kişilerden nefret duymamız yanlış bir davranış olacaktır. Yüzdeki organların birbirlerini tamamlamaları gibi ve birbirlerine ihtiyaç duymaları gibi insanlar da birbirine ihtiyaç duymaktadır. Bu tanrısal öz ve insani ihtiyaçlardan kaynaklı olarak kimse kötülüğe bulaşmış insanı yargılamamalı öfke duymamalı ve ona darılmamalıdır (Aurelius, 2019: 13).

Marcus Aurelius, hatanın insanın yaşam alanında var olan bir gerçeklik olduğunu savunurken hayatın kısıtlılığının ve ölümün göz önünde bulundurulmasının üstünde durmuştur. Bu faktörler dikkate alındığında, hata yapan kişiye karşı sevgimizi esirgememeliyiz. Zaten

özünde yapılan hata, tanrısal aklımıza bir zarar veremeyeceğinden dolayı bize bir etkisi olmayacağı düşünülmelidir (Aurelius, 2019: 68). Aurelius'un, iyi kötü fark etmeksizin insanları sevmeyi ve onlara yargısız bir alandan bakmamız gerektiğini öğütlemesi, yapılması oldukça zor bir öğreti olarak durmaktadır. Stoa'nın evrensel yasa ve tanrısal özde birleşme kuramını alarak erdemli ve erdemsiz insanları da bu noktaya dahil ederek herkesi eşit bir noktada sevmeyi mümkün kılmak, Aurelius açısından yapılması gereken bir ahlaki olgunluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sonsuz sevgi, hiç kuşkusuz aynı ahlaklı ve erdemli bir hayatla elde edilen bilgelik gibi insanın tanrısal özünden aldığı bir kaynaktan elde edilmiş olmalıdır. İyilik ve kötülük gözetmeksizin yargısız bir şekilde insanlığı sevmenin en temel koşulu, ahlaklı ve erdemli bir hayat sürerek bilgece bir tavır takınmakta yatmaktadır. Bilgelığın herkesi kucaklayan evrensel bir sevgi yolunu açtığına inanmış görünen filozof, herkesin de eşit olduğunu ve evrensel yasa altında kölenin, kadının ve imparatorun bir olduğunu savunmuştur. Bu görüşleri akla Kinizm'den miras alınan evrensel dünya insanı görüşünü getirmektedir.

Marcus Aurelius, kendine bırakılan insanın ruhunun girdap gibi döneceğini, belirsiz eğilimlerini ve bedeninin geçiciliğini ima eden çürümeye meyilli oluşunu vurgulayarak tüm bu manasız insan varlığının, ancak felsefi eğitimle önüne geçilebileceğine önemle değinmiştir. Hayatın tüm anlamı felsefe ile ortaya çıkmaktadır. İlahi zekanın, doğaya uyumun, herkesin eşit bir kaynaktan beslendiği görüşünün, ölümün korkutucu görünümünden çıkarak bir lütfâ dönüşmesinin hepsi, felsefeyle eğitilmiş bir tanrısal akılla ortaya çıkmaktadır (Aurelius, 2019: 19). Felsefe olmadan, boşluğa düşmüş bir varlık nasıl anlamsızca çarpınırsa insan da öyle çabalamaktadır. Felsefe, hayatın bir yol haritasını sunarken kişiyi bu boşluktan çekip almaktadır. Felsefe, insana gideceği yolları gösterirken yanında ne çeşit malzemeler olması gerektiğini de belirtir, yolda ne ile karşılaşacağını öngörüsünde de bulunmaktadır. Felsefeyle beslenmiş bir zihin, Marcus Aurelius'un da söylediği gibi, ruhu girdaplara düşmüşçesine çarpınmaktan kurtarır. Felsefe, geçici olan bu kısacık hayatta ona varlığının amacını sunarken düşünmenin ve keşfetmenin de hazzını yaşatmaktadır. Erdemlere ve ahlaklı bir yaşama doğayla uyum içerisinde kavuşan kişi, bilgece bir hayat sürerken sonsuz mutluluk, ruh dinginliği ve sevgiye de ulaşmış olacaktır.

Erken Stoa'dan Geç Stoa Dönemi'ne kadar uzanan bir periyotta ele aldığımız Stoacı bilgelik kavramının bu okulun yüzyıllar içinde farklı kültürlerde, farklı düşünürler ve farklı etkiler altında gelişimini ne şekilde tamamladığını görmüş olduk. Çalışmamızın bu noktasında, Herakleitos'un *logosundan* Sokrates'in insan üzerine çevrilmiş ahlak felsefesine geçişini ve Kinizm'in bilgelisindeki kendine yetme ilkesinden Stoacıların ortaya çıkardığı felsefe ekolünün, Zenon'dan Marcus Aurelius'a kadar geçen sürede dönemseller boyutlarda geçirdiği

gelişimi incelemiş olduk. Stoacı felsefenin, Yunan felsefesinde bu kadar uzun bir süre boyunca ayakta kalabilmesi ve kendini bu şekilde güncel tutmuş bir okul olarak karşımıza çıkmasındaki en büyük etken, okulun var olduğu her dönemdeki kültürel değişimlere uyum sağlaması ve o dönemin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde kendini yenilemiş olması olarak karşımıza çıkmaktadır. Erken Stoa Dönemi'nde Yunan kültüründe gelişmiş kuramsal bir felsefe olarak gördüğümüz Stoa Okulu, Orta Dönem'de Roma'nın eklektik yapısına ayak uyduracak şekilde görüşlerini yumuşatmaya ve farklı okullardan görüşler paylaşmaya başlamış, daha sonrasında Roma'nın pratik yaşayış tarzına uyum sağlayacak şekilde, felsefesini tamamen pratik bir bilgiğe doğru geliştirmiştir. Erken Dönem'de kuramsal bir Yunan bilimselliğine dayanan bilgelik kavramı, daha zor ulaşılabilen ya hep ya hiç anlayışında olduğu gibi gerçekten tanrısal bir fenomen gibi karşımıza çıkmış olmakla birlikte, değişen dönem ve kültür şartlarıyla birlikte Roma'nın pratik yaşamında, kullanılabilirlik ilkesine paralel olarak bu zorunlu halden çıkmış görünmektedir. Bununla birlikte bilgelik kavramında görünen dönüşümle bilgelik, daha çok pratik hayatta yer bulan kullanılabilir bir olguya geçiş yapmıştır. Erken Stoa filozoflarında görebildiğimiz bilgece hayat, Son Dönem Stoa'da bilgece bir yola baş koymuş, bilgelik öğütleri veren filozofların düşünceleriyle karşımıza çıkmıştır. Stoa felsefesinde bilgeliği yaşayan filozofların daha çok acı çeken, fakir, azla yetinen doğudan göçen ya da köle olan ya da siyasi çalkantılarla uğraşan bir hukukçu ya da imparator olan kişiler olarak karşımıza çıkması, bu bilgeliğin acıya çare aramak veyahut bu acıya karşın hayatın anlamlandırılması ve bu yaşanan iç sıkıntısının çözümlerinin bir sonucu olarak var olmuş bir ekol olarak kendini göstermektedir. Sadece kendi var olduğu dönemlerde değil, kendinden sonra ortaya çıkmış Hristiyanlık dininin ve Skolastik düşüncenin bazı noktalarında da etkisini sürdürmüş, ilerleyen dönemlerde modern felsefeye geçişte de izlerini bırakmıştır.

Tüm bu izlerle ve döneminden kalan kaynaklarla beraber günümüz felsefe dünyasında halen etkisini göstermekte olan Stoacılık, ortaya çıkardığı bilgelik görüşüyle günümüz pratik hayatında olumlu birtakım etkiler yapabilir görünmektedir. Bu noktada son bölümde değindiğimiz Stoacı bilgelik kavramının, günümüz şartlarında nasıl kullanılabilir bir ilke olduğu değerlendirilmiştir. Stoa felsefesinin temel kavramlarına değinilirken bu felsefenin temelini oluşturan doğaya uyumlu bir tavrın, günümüz şartlarındaki önemi vurgulanmaya çalışılmıştır. Felsefenin eğitici ve iyileştirici yönünü ele alan felsefi sağaltım konusunun içinde, Stoacı bilge filozofların da asıl amacı olan insana huzur ve mutluluğu hedef veren bilgelik kavramı ele alınmış ve felsefi sağaltımın bu konudaki yeri ve önemine değinilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

STOACI PRATİK YAŞAM BİLGELİĞİNİN GÜNÜMÜZ KOŞULLARINDA YERİ VE ÖNEMİ

3.1. Stoa Felsefesi Kavramlarının Pratik Yaşamda Yeri ve Önemi

Stoa felsefesini bir bütün olarak ele aldığımızda gördüğümüz gibi yüzyıllar boyunca sistematik bir biçimde oluşturulmuş olan bir ahlak kuramı karşımıza çıkmaktadır. Bu ahlak kuramının merkezinde olan bilgelik ilkesi, kişinin pratik hayatında ihtiyaç duyduğu yaşam amacından ve birtakım yön gösterici fikirlerden oluşan bir bütün olarak değerlendirilebilir. Bilgelik fenomeni ulaşılabilirliği zor gibi görünen ama bu yola girildiğinde, insanı düşünsel bir huzura erdirmeyi vaat eden bir ekoldür. Bir bütün olarak ele alındığında gerçekleştirilmesi zorlu görünen ve çaba isteyen bilgelik, ona ulaşmada temel ilkeler sayılan bazı kavramlarla daha kolay bir yola girmiş görünmektedir. Bu kavramlar Stoa felsefesinin temelini oluştururken bilgelige giden zorlu yolu adım adım gösteren işaret taşlarıdır. Bu kavramları tek tek inceleyerek pratik hayatımızda ne kadar var olduklarını görmeye çalışacağız. Öncelikle *logos* ve onunla bağlantılı olarak *daimon* ve *eudaimonia* kavramlarından başlamamız yerinde olacaktır.

3.1.1. Logos- Daimon- Eudaimonia

Logos kavramı, Herakleitos'un felsefi düşünce sisteminden Stoa felsefesine geçmiş bir kavramdır. Genel olarak varlığın birliğini ve yaratıcı gücü simgeleyen kavram, evrensel yasa anlamında Stoa felsefesinde yer almıştır. *Logosa* uygun bir yaşam ve onu anlamak bilgeliliğin en temel düsturu olmuştur. Herakleitos'ta da Stoacı düşünürlerde de karşımıza çıkan bilgeliliğin ana kavramı olan *logosun* ne olduğunu kavramak, adeta pratik bilgelik için ön koşul olarak durmaktadır. *Logosun* özünde, her şeyi kapsayan evrensel bir güç yatmaktadır. Bu güç her bir varlığı çatısının altında toplayan birleştirici bir güç ve onları ötekileştirmeyen bir yapı olarak düşünülebilir. Tüm varlık *logosun* evrensel yasasına tabiidir. Varlığın bu yasalara vakıf olabilmesi ve onları kabul etmesi, akışın içine dahil olmasını sağlayacak ve hayata dair bir kabulleniş içinde bulunmasına sebebiyet verecektir. Bu kabulleniş hali insanın fikrî dünyasındaki savaşını bir nebze olsun durdurarak onun huzura ermesine olanak verecek gibi görünmektedir. İnsan, hayatı boyunca yaşadığı olaylara bakış açısını değiştirerek *logosun* evrensel kurallarına ve akış ilkesine sadık bir şekilde, tanrısal aklın kendine içkin olan kısmından faydalanarak akıl temelli bir hayat yaşayabilmektedir. Bu hayatı seçen ve buna

muktedir olacak kadar bilge olan kişi, artık *logosun* evrensel ilkesine uyumlu olmuştur ve bilgelik yolunda en temel adımı atmış olmaktadır.

Gündelik hayatımızda *logosu* kullanmak ve onu anlamak demek; evrenin kendi iç mekanizmasını öngörebilmeyi ve bu etkiler dahilinde, hayatımıza yön vermeyi ve her ne seçim yaparsak yapalım evrenin de kendine özgü bir yarası olduğunu unutmadan hareket etmenin farkındalığını yakalamak demektir. Kısacası pratik yaşamımızda akışı kabul etmek ve değiştiremediğimiz noktalardan evrensel uyuma ve yasaya uygun şekilde devam etmeyi kabullenmek, insanda büyük bir ruhsal değişim ve ruh dinginliğe sebep olacaktır. *Logos*, her ne kadar Herakleitos ve Stoa felsefesindeki anlamını günümüz dünyasında birebir bulamasa da evrensel yasa ve akışın devamlılığı anlamında insanı bilgelige ve bu bilgelikle elde edilecek ruh dinginliğine ulaştırabilecek temel ilkelerden biri gibi görülebilmektedir.

Logosu ele alırken Sokrates'in iç sesini ve ona doğru yolu bulmasına ve doğru kararları vermesine yardımcı olan tanrısal sesini ele almakta fayda görmekteyiz. *Logosun* insana içkin tanrısal akı, Sokrates'te kendini *daimon* olarak göstermektedir. İnsanın içinden gelen ve ona çağrıda bulunan, Sokrates'in çocukluğundan beri duyduğu sese kulak verebilmesi, ona erdemli bir hayatı ve iyiliğe giden yolu gösterecektir. Sokrates'ten ve Herakleitos'un *logosundan* Stoacı düşünce sistemine geçmiş olan bu iç ses ya da diğer adıyla *daimon*, Sokrates'e göre tanrısal bir yol gösterici olmuştur.

Günümüz dünyasında böyle bir iç sestem bahsetmek, kişiyi akıl hastalığı tanısı almaya kadar götürebilecek gibi görünmektedir. Burada bahsi geçen ses, kişinin akıl tabanlı mantıksal kararlar verebilme yetisini akla getirmesinin yanında, vicdani yönünü de hatırlatmaktadır. Erdemler vasıtasıyla güçlendirilmiş vicdani bir iç ses, Sokrates'in *daimonu* gibi bize doğru bir yol sunacaktır. Tanrısal bir akla sahip insan, ahlaki yönünü erdemli bir hayatla geliştirdikçe vicdan ve merhamet gibi insani vasıfları gelişim gösterecek ve ona içinden yön veren ahlaki bir ses olarak ortaya çıkacaktır.

Sonuç olarak da Sokrates felsefesinden Stoacı düşünceye geçen 'en iyi olma hali' ya da elde edilebilecek 'en iyi mutluluk haline' yani *eudaimonia* haline ulaşmış olacaktır. *Eudaimonia*, günümüz insanının ulaşmak istediği en büyük hedefmiş gibi karşımıza çıkmaktadır. İnsanın her bir eylemini kendini ruhani olarak daha iyi hissedeceği yönde gerçekleştirmesi düşünüldüğünde en büyük amaç, en iyi hal ya da en yüksek mutluluktur. Bu da kişiyi *eudaimoniayı* amaçlayan bir varlık haline sokmaktadır. *Logosla* akışa ve evrensel düzene uyum sağlayan insan, erdemlerle güçlendirdiği ahlaki yönüyle sahip olduğu vicdan ve tanrısal akıl yoluyla *daimona* erecek ve bu kozmik akışta aldığı konum onu en yüksek ereği olan *eudaimoniaya* ulaşmış bir varlık haline getirecektir. Erdemli ve dürüstçe yaşanan bir

hayat, *logosun* kılavuzluğu ile insana bilgece bir hayat vaat etmekte ve bunun sonucunda en yüksek iyiye onu ulaştırmış görünmektedir.

3.1.2. *Askesis- Apatheia- Autarkeia*

Askesis kelimesi Türkçede *çilecilik* kavramı olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözlükte, “kişinin ahlak bakımından yetkinleşmesini sağlamanın yolunun, bedensel hazlara yüz çevirip düşünsel ya da tinsel hazlara yönelmekten geçtiğini savunan öğretisi” olarak kendine anlam bulmuştur (Güçlü vd., 2008: 316). Birçok öğretisi, din ve kültürde kendine yer edinen bu kavramın özünde asıl olarak bedensel hazlardan uzak durmak ilkesi varmış gibi görünse de Stoa felsefesinde bu ilke kişinin; yaşam alanında karşımıza çıkan çile, acı ve zorluk dolu durumlara karşı dirayetli olmasını sağlayan bir bakış açısı kazanmasını öngörmektedir. *Askesis* ilk başta Kinik felsefesinde gördüğümüz bir kavramdır. Herakles mitolojisinin özü olarak *askesis* kavramını gördüğümüzü ve Diogenes’in kendisini zorlu şartların içerisine sokarak bedensel arzularını ve eksikliklerini bu yoğun eğitimlerle alt etmeye çalıştığını burada yeniden anımsayalım. Stoa felsefesinin Kinik felsefesinden etkilenerek düşünce sistemine *askesis* kavramını almış olduğu düşünülmekle birlikte, aslında bu zorlu eğitimler üzerinden bir geçiş görünmemektedir. Daha çok hayatta karşımıza çıkan acılara karşı duygusuzca bir tavır, bir anlam yüklememe halini Stoacı felsefede görmekteyiz. *Askesis* ilkesini *logos* ile harmanlayan Stoacılar, gelen acılı durumları sahip oldukları tanrısal akıl yoluyla kabul etmiş ve kozmosun sahip olduğu *logosa* bağlı evrensel yasaya uygun akış içinde, bu acının olması gerektiği gibi olduğunu düşünerek yaşadıkları zorlu ya da olumsuz durumu kabul etmişlerdir. Bu kabulleniş halinde gördüğümüz en etkili stil hiç kuşkusuz *apatheia* halidir. *Apatheia* kavramını duygusuzluk, duyumsamazlık, umursamazlık olarak ele alsak da özünde bulunan asıl ilke, yargı oluşturmayan bir hal olmasıdır.

Hayat boyu karşımıza çıkan onca acı, keder, zorluklar ve olumsuz hallere bir tavır olarak yargısız bir halde kalındığı düşünülünce sadece olan durumla baş edilmesi gerekli olmaktadır. Verilen yargılar ve olan duruma fazladan yüklenen anlamlar zaten zorlu olan bu durumu, içinden çıkılmaz bir hale sokuyor görünmektedir. Stoa felsefesinin temel ilkelerinden *apatheia* hali, kişiyi olan durumu kabullenmeye ve ona karşı bir yargı oluşturmadan sadece akıştaki olguya çözüm bulmaya sevk etmektedir. Stoacı düşünce hayatın içinde yaşayan pratik bir ekoldür. Bu anlatılanlardan her şeyi duygusuzca kabullenip hiçbir tepki verilmemesi durumu anlaşılmalıdır. Oluşan zorlu duruma karşı verilen duygusuz ve yargısız tepki, bu olguya karşı kurulacak kararın en yalın ve en doğru olmasını sağlayacaktır. Anlaşılması gereken budur. Stoacı düşünce; hayatın akışının olduğu gibi kabullenildiği ve *logosun* evrensel aklına

sorgusuzca güvenildiği bir ekol olarak hayatta karşımıza çıkan her duruma, duygusuz ve yargısız bir alandan karşılık verdiğimiz, akılcı temellere dayanan bir felsefeye sahiptir. Bu kabulleniş ve evrene duyulan güven, hiç kuşkusuz insana bir ruh dinginliği verecektir. Bilgeliğin temel taşları olan bu ilkeler, bizi bilgeliğe doğru götürürken hayatımızı da yaşanması daha kolay bir alana taşıyacaktır.

Bu kolaylıkta Stoa felsefesinde karşımıza çıkan bir diğer ilke ise *autarkeia* kavramıdır. Bu kavram kendine yetebilme halidir. İnsanın kendi içinde, kendi evrensel akı ile, ona verilenlerle hayatını idame ettirebilmesi ve kendine yetebilmesi halidir. Bu öğretiyi ilk önce Kinik felsefede karşımıza çıkmıştır. Diogenes'in bir tas, bir heybe ve bir harmoni ile bir küfede yaşayarak hayatını idame ettirmesi bunun en güzel örneklerindedir. İnsan en başta kendinde olanla insan olmaktadır. Stoacı düşüncede, insanın kendine yetebilmesini sağlayan en belirgin özellik tanrısal akıldır. Yani *logos*tan bahsedilmiş olan insanda, tanrısal nefes ya da akıl olarak tezahür eden akıldır. Bu insana yeterlidir. Geri kalan her şey insanın hayatında ona yardımcı olabilecek olsa da olmasa da etkisi olmayan nesne ya da olgulardır. Kendine yetme halini Aristoteles felsefesinde de görmekteyiz. Aristoteles (2015: 29) *Nikomakhos'a Etik* adlı eserinde, eylemlerimizin asıl amacının mutluluk olduğunu ifade ederken bunun insana yeten bir durum olduğu üzerinde durmuştur. Stoacı görüşte de bildiğimiz üzere, bilgelik fenomeninin bize sunduğu en büyük etki; en iyiye, en yüksek mutluluğa, yani *eudaimoniya*ya kavuşmak ve ruh dinginliğimizi sağlayabilmektir. *Autarkeia* hali günümüz dünyasında hali hazırda bir ekol olarak var olmaktadır. Minimalist yaşam tarzında karşımıza çıkan bu ekol; insanın kendine yeterli olan nesnel dünyayla uyum içinde olması, en az atık ve en az eşya düsturu ile yaşamının sürdürülebilir olduğuna inanması ve bu şekilde hayatını idame ettirmesidir. Mutluluk, içten gelen insanın iç huzuru elde ederek ulaşabileceği bir olgudur. Günümüz dünyası insanının, maddeyi mutluluğun ana kaynağına koyması sonucu, insanlarda geçici hazlar ortaya çıkması ile tatmin olmayan bireylerin, sürekli arayış içinde olduğu ve bir kısır döngüye girdiği bilinen bir gerçektir. Bu noktada günümüz dünyasının tüketim açlığı ile huzur ve mutluluk bulmaya çalışan insanı, bu kısır döngüden kendini koruyabilmek için huzurun ve mutluluğun kendisinden kaynaklı bir olgu olduğunu anlayabilmeli ve maddeyi sadece araç olarak görmeli eşyayı, hayatı sürdürebilecek bir geçici etken olarak kabul etmelidir. Bunun sonucunda *autarkeia* ilkesi, insana kendi kendine yetebilme düsturunu sunan bir ilke olarak günümüz koşullarında yer bulabilmektedir.

3.1.3. *Kathekonta- Adiaphora*

Stoa felsefesinde *kathekonta* kavramı, yapılması en uygun düşen ödev ya da eylemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilgece bir yaşamı erek edinmiş kişinin, erdemli bir hayat yaşamaya başlaması en temel görevidir. Bunun doğrultusunda yaptığı her eylemde, aldığı her tutumda ve gösterdiği her tavırda erdemli bir ahlaka sahip olarak bu ödevleri ya da işlevleri gerçekleştirmesi gerekmektedir. Stoacı görüşün ahlak felsefesinin temelinde yer alan doğayla uyumlu bir hayata bağlı olarak ortaya çıkan erdemli ve ahlaklı yaşama uygun bu ödevler ya da tutumlar, doğaya uygun olan her türlü etkinliği içinde barındırmaktadır. Bilgelik yolundaki en büyük çabamız, erdemli ve doğaya yani yaratılıştaki fitratımıza uygun yaşamak olarak anlaşıldığında, hayatımızda aldığımız kararlar, yaptığımız etkinlik ve işlerin hepsi bu iki ilkeye uygun düşmelidir. Her hareket söz ve tutumumuzda ahlaklı olmaya çabalamak ve bu iradede vazgeçmemek bilgelik yolunda atılacak büyük bir adım gibi anlaşılmaktadır. Bu ahlaklı tavır ve erdemli hayat tabi ki yanında bir iç huzuru ve ruh dinginliğini de getirecek vicdan rahatlığı insana en büyük ereği olan mutluluk olgusuna kavuşmasını sağlayacaktır.

Kathekontanın ahlaklı bir tutum olarak karşımıza çıkmasından sonra ele aldığımız diğer kavram olan *adiaphora*, varlığı veya yokluğunda ahlaki açıdan hiçbir kayıp yaşamadığımız durumları simgelemek için kullanılmıştır. Stoa düşünürleri bu durumları, erdemlere hiçbir etkisi olmayan, varlığı dünyada bulunan ama olmasaydı da ahlaki açıdan bir kayıp yaşamayacağımız nitelikler veya haller olarak görmüşlerdir. Stoacılara göre *adiaphora*, vasat şeyler olarak görünmektedir. Fakat bunlar kendi içinde seçilmeye değer ya da seçilmeye değer olmayan, veyahut doğaya uygun ya da doğaya aykırı şeklinde ayrılabilir. Doğaya uygun olanlar; yetenekler, sağlık, güzellik gibi hayata fayda sağlayacak etmenler iken doğaya aykırı olanlar; hastalık, fakirlik gibi faydası olmayan etmenlerdir. Stoacılar bunlar arasında bir seçim yapılması gerektiğinde, insanın kendine fayda sağlayanları seçeceğini ifade etmişlerdir (Kenny, 2017: 317). İnsana fayda sağlayan ve olumlu yönlerle hayatını kolaylaştıracak görünen bu *adiaphora* kavramındaki etmenler, Stoacıların da vurguladığı gibi yokluğunda insana bir şey kaybettirmeyen olgulardır. Böylelikle anlaşılır ki bu dış etmenlere bağımlılık ve hayatın anlamını bunlara yüklemek zararlı bir tutum olacaktır. Bu etmenler varsa kullanılır, yoksa bu durum bir azap haline gelmemelidir. Bu tutum insanın hayatını yoracak ve ruh dinginliğine zarar verecektir. Epiktetos'ta da gördüğümüz dış etmenlerin geçiciliği kavramı mutlak surette insanın anlaması gereken ve kabul ettiği bir yaşamsal ilke olmalıdır. Bu kabulleniş ve *adiaphoranın* temelindeki etmenlerin varlığı ve yokluğunun, insanda hayati bir etki oluşturmaması kişide ruh dinginliğini sağlayacaktır. Güzellik, zenginlik, soylu yaşam ya da fakirlik, çirkinlik, yeteneksizlik gibi insan hayatının oluşmasında temel etkiler gösteren bu

kavramlar, insanda olması gerektiğinden fazlaca bir yer kapladığında, yokluğunda ya da varlığında kişiye yaptığı olumsuz etkiler, onun hem ruhsal dünyasını hem de nesnel dünyasını yaşanmaz hale getirecektir. Stoacı düşüncede karşımıza çıkan erdemli hayat, doğaya uygun yaşam, ahlaklı yaşamsal bir tavır gibi söylemler hayata uygulandığında ortaya çıkacak olan bilgece bir tutum insanı iç huzuruna ulaştıracaktır. Stoacı düşüncenin ana ereği bu huzura ermek ve dış etmenlerden özgür bir şekilde kendine içkin olan bir mutluluk ve huzur alanına sahip olmaktır. Böylelikle kimseye muhtaç olmayan, kendi kendine yetinebilen, arzu ve isteklerine karşı iradeli bir tutum sergileyen insan hayattaki en özgür kişi olacaktır. Özgür insanın kimseye, hiçbir nesnel ya da öznel olguya zaafı yoktur ve dünyadaki en özgür kişidir. Bilgelik, insana özgürlük vaat eden bir fenomendir.

3.1.4. *Oikeiosis*

Oikeiosis sözcüğü genel anlamıyla “kendine alma, kendinin kılma, kendini sevme” tanımlarıyla bilinmektedir (Peters, 2004: 256). Stoacı düşüncede karşımıza çıkan görüş ise; kişinin yaratımında içinde var olan hayatta kalma içgüdüsü, varlığını korumaya yönelik ilk sahip olduğu itkidir. Laertios’un (2020: 329) aktarımına göre; doğa canlıya böyle bir duyguyu var oluşundan itibaren vererek onu doğaya içkin bir varlık olarak var etmiştir. Bu hayatta kalma iç güdüsü *oikeiosis* sözcüğünde kendini bulmaktadır.

Vasıfsız ve savunmasız bir şeklide hayata gelen insan yavrusu hayatta kalma içgüdüsü ile yaşama başlar. Doğa ona bunu vererek insanı kendisinin bir parçası haline getirmiştir. Doğan insan yavrusu, bu içgüdü ile kendisine faydalı olanları isteyecek ve zararlı olanlardan uzak duracaktır. Büyüyen ve çocuk kimliğine bürünen insan, *logosun* ona bahşettiği tanrısal akıl yoluyla diğer canlılardan farklı olarak dil yeteneği geliştirmiş ve akıl yoluyla ruhani ve bedensel yönlerine yararlı ve zararlı olanları karşılaştırma becerisiyle hayatında yol almaya başlamıştır. Tüm bu akılsal seçimlerle yetişkin formuna ulaşan insan artık doğaya uyumlu bir kişi olarak iyi ve kötü kavramlarını oturtmuş, erdemli ve ahlaklı bir hayata başlamış bulunmaktadır (Lee’den akt. Çağlar, 2015: 57). Stoacı düşüncede insan, doğanın ve yaratıcı gücün bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. *Logos* yasasına bağlı olarak var olan insan, bu uyuma sahip olabilmek için temel bir korunma içgüdüsü ile doğmuştur. Bu içgüdü hayatta kalmasına ve kendisi için öncelikli olanı yapmasına sebep olmuştur. Kendisini önceleyen ve kendisini seven insan, ilerleyen dönemde tanrısal akıl yoluyla erdemli ve ahlaklı bir hayata başlayacak ve bunun sonucunda kendisi gibi olan kişilerle iletişimde onları da sevecek ve kendi gibi olduklarını kavrayacaktır. Bu noktada Marcus Aurelius’un; her şeyin birbirine kutsal bir bağ ile bağlı olduğu ve bu kutsal bağ ile evreni oluşturduklarını, Tanrı’nın bu evrene ve varlığa içkin

olduğunu ve tüm canlıların aynı kökeni ve akli paylaştıklarını vurgulaması bu konuya aydınlık getirecektir (2019: 66). Tüm bu benzerlik ve uyum içinde var olan varlığın birbirine akraba oldukları, en yakından en uzağa kadar herkesin birbiri ile aynı ve tek olduğu düşüncesi insanı en yakınındakini sevdiği gibi en uzaktakiyle de bir sevgi bağı oluşturmasına olanak sağlamaktadır.

Bu noktada Stoacı yargısız düşünce devreye girerek Aurelius'tan da hatırlayacağımız gibi, hata yapan bir insanın dahi sevmeye değer olduğu ve hataların cahillikten ya da istemsizce ortaya çıktığı düşüncesi; bunun akabinde herkesin akrabalığının vurgulanması üzerine başkalarının hatalarının bizim öz benliğimize ve aklımıza zarar veremeyeceği düşüncesi, *oikeiosis* kavramından ortaya çıkan kendini sevme, kendini koruma duygusunun bütün varlığa uygulanabilir olduğu hissiyatını doğurmaktadır. Tüm bu düşünceler ışığında *oikeiosis* kavramıyla, insanın elde ettiği kendini koruma ve sevme içgüdüsünün tüm varlığa yansıtılarak insanların olduğu gibi sevilmesi ve olduğu gibi kabul edilmesi düsturu ortaya çıkabilmektedir. Hayatta etrafımızdaki kişilere karşı yargısız ve beklentisiz bir alan oluşturmak ve onlarla olan yaratılış bağlarımızdan kaynaklı bir sevgi ilişkisi yaratmak, kişiye huzur alanı sağlayacak ve elde edilmiş en iyi iyinin varlığının zarar görmesine engel olacaktır.

3.1.5. *Athanatos*

Athanatos kavramı Stoa felsefesinde ölüme karşı alınmış bir tavır olarak karşımıza çıkmaktadır. Ölüm hayatta var olan en adaletli ve en kaçınılmaz gerçektir. Herkes ve her canlı, dünya gezegeni üzerinde ölecek ve yaşamı son bulacaktır. Stoacı görüşte *archesi* ateş olan varlık ölümlerle ateş olarak özüne geri dönecek ve sürekli devam eden evrensel döngüde tekrar yaratılacak ve dünyaya geri gelecektir. Farklı düşünür ve farklı dönemlerde ufak fikir ayrılıklarıyla ölüme bakış açısı değişmiş gibi görünse de genel çerçevede Stoacı düşüncenin ölüm kavramını ele alışı bu şekildedir.

Athanatos kavramı bu noktada anlam olarak “ölümsüz, ölmez *psukhenin* yoğa gitmezliği” tanımları ile sözlükte yer bulmaktadır (Peters, 2004: 54). Stoacı görüşün tanrısal olan akıl veya *psukhe* kavramları noktasında varlığı ölümsüz görmesi mantıklı görünmektedir. Varlık, yaratıcısına içkin bir yapıdadır ve ölüm bir bitiş değil, öze dönüş halidir. Stoa düşünürleri ölümü *apatheia* haliyle karşılamışlardır. Çünkü ölüm, evrensel yasanın vazgeçilmez ve adaletli bir ilkesidir. Varlık akışının içerisinde ölüm gereklidir ve canlılığın devamı için var olmak zorundadır. Stoacı düşünürler, yargısız bir alanda ele aldıkları ölüm kavramını bir yok oluş olarak görmemiş, bir devam niteliğinde kabullenmişlerdir. Bu noktada ölümü, yansız ve yargısız bir alana koyan Stoacıların bu kavramı için; “Ölüm en iyi ve en

yaşanmaya değer deneyimlerden en kötü ve en tehlikeli olanlara doğru sürüp giden, azalan biçimde iyi ve sonra artan biçimde kötü bir dizi deneyimden geçen bir yelpaze üzerinde tam bir yüksüzlük noktasıdır” tanımını uygun düşmektedir (Soll, 2017: 72).

Ölümün bu yansız hali ve hayatın akışı içerisinde normal bir olgu olarak karşımıza çıkması insanda gelişen ölüm korkusunu ya da sevdiği birisini kaybetmenin oluşturduğu acı duygusunu bastırmaya yetebilecek midir?

Bu hususta Stoacı filozoflar ölümün varlığının hayatın içerisinde her daim düşünülmesi gereken bir gerçek olarak değerlendirmişlerdir. Hadot’ya (2015: 154) göre Stoacılar, ölümü hep düşünmek gerektiğini söylemişlerdir, bunun nedeni ölüme hazırlık yapmak değil yaşamın değerini anlamak için bir çaba olmuştur. Hayatın her an son bulabileceği gerçeğine vakıf olmuş kişi; kendini gerçekleştirme, kendini tanıma ve kendini hayatta anlamlı bir yere koyma çabasında olacaktır. Bu açılarından ölüm, hem hayatın bir an gelip son bulacağını bilinciyle etrafımızdaki canlılara gereğinden fazla bağlanmamanın ve bu geçici dünyaya fazlaca anlam yüklememenin önemini bize hatırlatırken *adiaphora* kavramının da Stoacı düşüncedeki yerini göstermektedir. Sevdiklerimiz veyahut yaşayan kişi bir gün ölecektir ve bu her varlık için kaçınılmazdır. Bu gerçek hayatın bir parçası olarak kabul edilip ölüme bir anlam yüklemekten ya da onunla ilgili kötü bir yargı oluşturmadan sadece varlığını kabul etmek yaşam sanatında devamlılığı sağlayacaktır. Epiktetos’ta da gördüğümüz gibi kavramlar kendi hallerinde olumlu ya da olumsuz anlam taşımazlar; değişen anlamlandırmalar insanların onlara yükledikleri yargılar sonucu ortaya çıkmaktadır. Ölüm yargısız bir pencereden değerlendirildiğinde hayatın gerekliliği olarak tanımlanacak ve huzurlu bir kabulleniş sağlanacaktır. En iyi mutluluk hayatın olduğu gibi kabul edilebildiği bilgece bir tavır alışı yatıyor görünmektedir.

3.1.6. *Phronesis- Ataraxia*

Stoacı düşüncede tüm bu sayılan ilkelerle en nihayetinde ulaşılması hedeflenen nokta, *phronesis* yani bilgelik mertebesidir. Stoa’nın ilk dönemlerinde ulaşılmaz bir yere yerleştirilmiş olan bilgelik, daha sonraki Roma’ya geçiş süreçleriyle ve okulun kuramsal boyuttan uygulamalı olarak yaşam alanına taşınması ile bilgelik daha yaşanılabilir bir duruma ya da o yolda olma haline doğru bir değişim göstermiştir. Stoacı düşünürler de kendilerini bilge olarak sıfatlandırmamıştır ama yaşantılarının bu yönde olduğu apaçık bir gerçektir. Erdemli bir hayatla, doğaya uygun bir yaşamla ve felsefenin gösterdiği doğru bir yolla hayatını kuran kişi, hayatın ona sunduğu her duruma karşın soğukkanlı bir tavır sergileyecek olayları evrensel aklın süzgecinden geçirecek ve mantık çerçevesinde değerlendirecektir. Böylelikle bilgece bir tavır sergilemiş olacaktır. Bilgelik vaat ettiği bu yolun sonunda, ruhun huzura ermesi ve en yüksek

erek olan *eudaimonia* vardır. Mutluluk, insanın kaçınılmaz bir şekilde hayat boyu elde etmeye çalıştığı ve neredeyse her hareketinin ve eyleme durumunun sonunda hedeflediği en temel olgudur. Mutluluğu nesnel dünyanın geçici durumlarında ve hazlarında arayan bir kişi eninde sonunda hüsrana uğrayacak ve bitmeyen bir boşluk ve anlamsızlık içerisinde boğulacaktır. Bilgece bir tavır takınabilen ve felsefi yaklaşımları benimseyen bir kişi analitik düşünmeyi ve bu tavrı pratik hayatına geçirerek ruhsal huzura erecektir (Karabulut ve Iltar, 2020: 274).

Phronesis yolunda hayatını yaşayan bir kişi, en sonunda ruhsal dinginliğe ve içsel bir huzura erecektir. Bu tam olarak *ataraxia* hali olarak karşımıza çıkar. Tüm Stoacı düşünürlerin ve çoğu filozofun üzerine düşündüğü ve akıl yürüttüğü bu ruhsal dinginlik hali bilgelik yolunda ulaşılabilecek en iyiye denk gelmektedir. Her şeyin geçici olduğu ve bir dönüşüm üzerine kurulmuş bu evrende, ruhsal yönden huzur bulmak tamamen kişinin kendi iç dünyasında ulaştığı bir zaferdir. Yansız bir ruh hali kişinin iç huzuru elde etmesiyle kavuşacağı ve kaygısız, yargısız, zihinsel bir durgunluk haline ulaşacağı bir hedef gibi görünmektedir.

Stoacı pratik yaşam bilgeliği ile elde edilecek bu ruhsal dinginlik, önerilen tüm ilkelere uyulması ya da pratik hayatta var edilmeye çalışılması ile elde edilebilecektir. Tüm bu yol meşakkatli gibi görünse de hayatın devamlılığı akıldan çıkarılmamalı, her şekilde süregiden bu yaşamda zihinsel eğitimlerin pratik hayata yansıtılması sonucu elde edilecek sonsuz huzur kaynağı göz ardı edilmemelidir. Yüzyıllarca pratik bilgelik ekolü etrafında ahlak felsefesini geliştirmiş bir okulun, günümüzde de bu ilkelerinin hayatımızda uygulanabilir olması ya da uygulanabilir olmaya yatkın olması, bu antik bilgeliğin ne kadar evrensel bir zenginlikle beslenerek ortaya çıktığını göstermektedir. Kadim bilginin 'kendini bil' öğüdü binlerce sene sonra akıllarımızda yer etmeye devam etmektedir. Kendini tanımayan bir varlık, hayatının anlamını ve amacını bulamayacak kaosun içinde savrulup gidecektir. Stoacı pratik bilgeliğin yapmaya çalıştığı, felsefe yoluyla insanın kendisini bulmasına olanak tanımak ve ona yaşamsal bir amaç vermek, bu amacın sonunda da kişinin içsel huzurunu temin etmesini sağlamaktır. Bu yolda Stoacı düşünürlerin en temel ilkelerinden birisi de doğaya uyumlu yaşamak olmuştur. *Logosun* tüm yasalarının ve varlığının ortaya çıktığı doğa, Stoa'da bambaşka görüşle beslenen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğa ile insan asla farklı olmamıştır. Bunu kavrayamadan yaratılışın özüne ters davranmak, kişiyi bilgelik yolundan alıkoyacak ve kozmosta yolunu kaybetmesine sebep olacaktır. İnsanın kendini tanıması için en başta doğayı tanıması ve ona uyumlu bir hayat sürmesi gerekmektedir.

3.2. Stoa Felsefesi ve Doğaya Uygun Yaşamak

İnsanın kendisini anlama ve kendini bilme yolculuğunda başlayan anlam arayışı, ilk önce doğa filozoflarıyla varlığın özünde mana bulmuştur. Herakleitos'un ontolojik dünyasından beslenen Stoa felsefesinin, insanın maddesel özü ile zihinsel özünü bir araya getirdiği ontolojik temelli ahlak öğretisinde doğa baş kahraman olarak anlaşılmaktadır. Bu düşüncenin bağlamında Stoa felsefesinde aklın doğaya içkin tanrısal bir yanı vardır. Kozmostaki her varlık yaratıcı öz olan *bir* altında birleşen tanrısal akla sahiptir. Yaratıcının tüm varlık üzerinde tezahür ettiği bu sistemde, yaratıcı ilke ve akıl olan *logosun* evrensel yasaları hükmünü sürmektedir. Stoa felsefesinin özü doğaya uygun ya da uyumlu yaşamaktır. İnsan doğayla aynı özden gelen bir varlık olarak ona baktığında kendini bulabilecek veyahut kendine bakarak doğayı anlamlandırabilecektir. Tüm varlığın tanrısal ateş ilkesi altında aynı özden meydana geldiği düşünüldüğünde; doğa, evren, kozmos ve benzeri diğer varlıkların tümüyle, insanın kuvvetli bağları bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgiler ışığında insan, yaşadığı evreni kendinden ayrı bir mekân ya da kavram olarak algılayamayacaktır. Doğayı özümseyen birey onda kendini bulabilecektir. Yaratılıştan kazandığı kendini sevme ve koruma içgüdüleri olan *oikeiosis* ile doğan birey, ilk kez bu duyguyla etrafındaki yaşamla bağ kurmaktadır.

Doğa meydana getirdiği canlıyı hayatta kalmasına sebep olacak olan içgüdülerle oluşturmuştur. Bu içgüdüleri sonucu kendini ve doğayı ve hayatı tanıyıp anlamlandıran insan yavrusu, daha sonra *logosun* ona verdiği rasyonellikle erdemlere ulaşacak ve hayattaki seçimleri üzere ahlaklı bir yola girip girmeyeceğini belirleyecektir. “Doğanın ilksel güdüye eklemlediği akıl, erdeme ulaşmada ve iyiyi gerçekleştirmede insana özgüdür.” (Molacı: 2020: 208). Ahlak sitemini ontolojik bir kuramla destekleyen Stoa felsefesi, maddesel bir dünyayı ahlaksal bir alana çekmektedir. Böylece insan, doğada bulduğu ahlak sistemini soyut bir alandan pratik alana geçirebileceği bir örnek olarak algılayabilmektedir. Ahlak prensiplerinin pratik yaşamda yer bulduğu Stoacı görüş, varlık alanının her bir nesnesinde, bu ahlak kurallarının var oluşunu gözlemleyebileceği bir felsefi sistem oluşturmuştur. Stoa düşünürleri, doğa ve insanı aynı noktada buluşturarak uyumun içinden çıkacak erdemli bir yaşamın sonucunda bilgece bir hayat sürdürmeyi ahlak felsefesinin temeline yerleştirmiş görünmektedir.

Günümüz dünyasında gerçekleşen birtakım gelişmelere bağlı olarak insanın yaşam alanı ve doğanın birbirinden ayrıldığı bir konum var olmuş ve doğa ile insanın ayrımı gerçekleşmiştir. Binlerce senedir doğanın içinde hayatını idame ettiren insanın, son iki yüz senede geldiği konumda doğayı kendisinden ayırması ve onu başka bir pozisyona konumlandırması söz konusu olmuştur. Bu konumda doğanın *çevre* olarak adlandırılması insan- doğa ilişkisinin düzeltilmez şekilde kopartıldığının resmi olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan yaşadığı

konumda, uzaklaştığı doğaya bir isim bulmuştur. Çevre genel anlamıyla; “doğanın sistematığı içerisindeki tüm koşulların insanın maddi kültürü olarak tanımlanması ve tüketime nesne kılınmasıdır.” (Önkal, 2018: 160). Bu bağlamda insan yaşadığı alanda doğayı kendi gerek ve şartlarına uygun hale getirmiş ve buna da çevre ismini vermiş görünmektedir. Stoa felsefesinin bakış açısından incelendiğinde, ontolojik ve etik anlamda doğayla insan birbirine içkin yapılar olarak karşımıza çıkarken bu ayrımın insanın yaratılış özüne ve ahlaksal temeline zarar verdiği aşikardır. İnsan evrimsel süreçlerinin hepsinde gelişimini, doğayla uyum içindeki bir sistematığe oturarak gerçekleştirmiştir. Bu açıdan kendini bilmediği bir alana konumlandırılan ve doğayı yaban hayatı olarak ötekileştirerek yeni konumuna da çevre adını vermesi, binlerce senelik zihinsel ve ruhsal gelişimine zıt düşerek bu noktalarda sıkıntıya düşmesine sebep verecek görünmektedir. İnsanlık tarihine bakıldığında az bir süredir içinde sıkışmış olduğu kapitalist düzende, hızla artan nüfusun bedensel ve ruhsal zorunlu ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken sistemin devamlılığını da sürdürmek adına, bu ihtiyaçların insandan çok sistemin sürekliliğini gözettiği açıktır. Bu anlamda doğadan uzaklaşan ya da uzaklaştırılmaya mecbur bırakılan kişi, özne olmaktan çıkarak nesneleşmiş ve anlamını yitirdiği bir alana doğru sürüklenmiştir. Bu alanda insan, yaşamının varlık amacını kaybetmiş ve kendi anlamını yitirmiş görünmektedir. Doğayla insanın uyumunun ve varlığın başlangıcından beri devam eden birlikteliğinin kopmuş olması, Stoa felsefesinin üzerinde durduğu insanın ahlaksal temelini derinden sarsmıştır.

Tüm bu veriler göz önüne alındığında, özellikle sorgulayan ve düşünen bilgelik yolundaki insanın, şu anki sistemin içerisinde kendisine bir yer bulamaması ve doğadan kopmuş bir parçasıyla kendini anlama çabası zorlu bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Her yönüyle teknolojik ya da kapitalist bir bombardımanın altındayken manevi yönden kendini bulmaya çabalayan insan, doğaya uyumu yakalamak adına Stoacı düşünürlerin fikirlerini ve onların ahlak kuramını yol gösterici bir fener olarak kullanabilir görünmektedir. Bu kılavuzla, içinde olduğu durumu anlamlandırma olanağı bulabilecek olan kişi, hayat macerasında bir nebze olsun ruh dinginliğini bulduğu *ataraxia* haline kavuşmuş olacaktır.

3.3. Stoa Felsefesi Bilgeliği ve Felsefi Sağaltım

Felsefi sağaltım; insanı, meselesinin özüne yerleştirmiş ve binlerce yılın düşünce dünyasında kuramsal-eylemsel, kültürel, sanatsal birikimle ortaya çıkmış olan felsefe ile merkezdeki insana varoluşsal bir sığınak sunarak, psikoloji biliminin ‘hasta’ olarak adlandırdığı insanı, bu konuma gelmeden mana kargaşasından kurtarmayı amaçlayan bir ekol olarak karşımıza çıkmaktadır. Felsefi sağaltım;

İnsan ya da insanları değil, insanlığa dair temel sorunları hastalık olarak görmektedir. Tinselliği ile dine, olgusallığı ile bilime ve sorunsallığı ile de felsefeye dayanır. İçerik zenginliğini yöntemsel zenginliğe taşır ve buradan da pratik hayata geçer (Filiz, 2018: 21).

Bu bakımdan ele alınan felsefi sağaltım ya da danışmanlık, felsefenin kadim yıllardan beri zenginleştirerek oluşturduğu tüm alt yapısını kullanarak bunu sağaltım yoluyla pratik yaşama yansıtılmaktadır. Felsefi sağaltımın amacı, kendi içinden doğup çıkardığı psikoloji bilimi gibi zihinsel hastalıkları tedavi etmek değil, bu hastalıkların en temelinde yatan insanın varoluşsal anlam kargaşasından doğan ruhsal ve zihinsel sıkıntıları gidermek amaçlı, bu ruhsal sıkıntıların özüne inerek onların çözümlenmelerini gerçekleştirmektir. Bu amaçla felsefi sağaltım, çatısı altında bulunduğu felsefe gibi bu çözümlenmesini ve birikimini tüm insanlığın faydasına sunmaktadır.

İnsan doğduğu andan itibaren bütün memeliler ve primatlar arasında bakıma en çok ihtiyaç duyan varlıktır. Bunun sebebi annenin doğum kanalının, bebeğin gelişmiş versiyonunun geçişine müsaade edecek büyüklükte olmamasıdır. Yani dünyada insan yavrusunun hayatta kalabileceği beyin yapısına ulaşarak doğmasını sağlayacak kadın anatomisi gelişim göstermemiştir. Bu sebeple insan doğduğunda diğer canlılara nispeten beyin sistemleri tam olarak gelişmiş olmadığı için kendine bakacak bir başka insana ihtiyaç duyarak doğmaktadır (Canan, 2017: 45). Bu evrimsel sonucun getirisi olarak insan muhtaç bir canlı olarak doğmaktadır. Bu muhtaçlığın yarattığı travmalar ve ardı sıra gelen hayatın sonluluğu düşüncesi insanda varoluşsal bir takım anlam kargaşalarına ve hayat amacından sapmalara sebebiyet göstermektedir. İnsan, doğum ve ölüm travmaları olan; “iki büyük travmayla birlikte yaşamı boyunca irili-ufaklı travmalarda ortak olan transandantal bir öznedir. Bu travmalar onun biyolojik varlık katmanı ile tinsel-kültürel varlık katmanı için eşit olarak geçerlidir.” (Filiz, 2018: 23). Bu travmaların insanın varlık evreninde yerini bulması ve varlık manasını anlamlandırması açısından önemlidir. İnsanın tek boyutlu, her bir eylemin mükemmellik içerdiği ütopyik bir evrende kendini gerçekleştirme olanaksız gözükmektedir. Bu noktada May’in yaratıcılık için şart koştuğu koşullardan birinin de sınırlamalar olduğunu akla getirmekte fayda vardır. “Yaratıcılık kendiliğindenlik ve sınırlamalar arasındaki gerilimden doğar, sınırlamalar (nehirin kıyıları gibi) kendiliğindenliği sanat ya da şiir eseri için asıl olan farklı biçimlere zorlar.” (May, 2018: 127).

İnsan kendini gerçekleştirme yolunda engeller, sınırlar ve travmalar sonucu ortaya çıkacak olan yaratıcı potansiyeli ile varlık manasını anlamlandırabilecektir. Bu anlamlandırma sırasında eğer ki kişi çözümlenmelerini sağlıklı bir şekilde yapamazsa zihinsel hatta biyolojik olarak ortaya çıkacak baş edememe halleriyle karşılaşabilecektir. Bu anlamda tedavi gerektiren

hasta kişilerde, psikolojik kuramlar bağlamında psikoterapi faktörü etkili olurken çözümlenemeyen sorunların, pratik hayatta kalıcı olması sonucu karşımıza çıkan hastalık haline ulaşmadığı noktada, felsefi sağaltım kendine yer bulmaktadır. Sonuç olarak felsefi sağaltım hasta insanlarla ilgilenmemektedir. Felsefi sağaltımın konusu, insanları hasta eden varoluşsal sorunları incelemek ve bunların felsefi temelli analizini yapmaktır. Bu noktada felsefenin hedefi; “sorgulanmış bir hayat, bir var olma tarzı olarak hikmetin araştırılması ve bazı psikolojik problemlerden sakınmaktır.” (Filiz, 2018: 27).

Felsefi sağaltımın amaç edindiği nokta insanların eğitimini gerçekleştirmek olarak ele alınabilir. Bu eğitimde; insanın var olduğu paleolitik çağdan itibaren bilim, kültür, sanat, din, siyaset gibi varoluşunu anlamlandıran insanın kültürel üretim materyallerinin yeniden yaratımı ile sağlıklı düşünen ve bu şekilde eyleme geçen insanların toplumda var olmasını amaçlamaktadır (Filiz, 2018: 31).

Bu kısımda Stoa felsefesi bilgeliği ile felsefi sağaltım aynı noktada buluşturulabilir. Stoa felsefesinin topluma uyumlu, iradeli, ahlaklı ve erdemli bir hayat yaşan bilge kişisi, kendini felsefi bir ahlak kuramıyla eğitirken bunun sonuçlarını pratik hayatına geçirerek ulaştığı ruh dinginliği ile varoluşunun anlamını bulabilmektedir. En nihayetinde felsefi sağaltımın da Stoa bilgeliğinin de edindiği amaç, ruhsal bir huzura kavuşmak ve varoluşsal krizleri anlamlı hale getirmektir. Lahav’ın da (2001: 6) üstünde durduğu gibi felsefi sağaltım, “fikir dünyasında bilgeliği hedefleyen kişisel bir yolculuktur”. Felsefi sağaltımda hedeflenen nokta, kişinin varoluşsal alanda karşına çıkan pratik hayattaki sorunlarına tek tek çözümler üretmek değil, onun felsefi bilgelik anlamında bir bakış açısı geliştirmesine yardımcı olmaktır. Bu bilgelik ile hayatı değerlendirmesi, yargıları, önemleri, fikirleri değişecek ve yaşama karşı tutumu değişen kişi, sonuç olarak sorun olarak gördüğü eylem, düşünce ve olayları farklı bir anlam ve değerlendirme ile ele alarak bilgece bir tutum geliştirecek bunun sonucunda da sağaltımın ve Stoacı bilgeliğin hedeflediği içsel huzura kavuşmuş olacaktır. Ulaşılmış olan bu bilgelik ile kişi, varoluşsal bir derinlik ve insan gerçekliğini anlamayı sağlayan bir açıklığa kavuşmuş olacak demektir. Yani felsefi sağaltım ile elde edilecek bilgece bir tavır, kişinin pratik hayatında anlamlı bir dönüşüm gerçekleştirecektir (Lahav, 2008: 14).

Sağaltımda da olsun Stoacı bilgeliğe ulaşmak amacıyla da olsun felsefe bir araç mahiyetinde kullanılmaktadır. Bu iki ekolde de ulaşılması temenni edilen nokta felsefeyi temel alan bir eğitimidir. Felsefeyi yaşamının merkezinde kullanan kişi, varoluşsal anlam arayışını daha kolay bir şekilde gerçekleştirebilmektedir. İnsan binlerce yıldır felsefeyle iç içe olmuş ve bir dönüşümden, bir meraktan ya da Lyotard’ın (2016: 25) savunduğu gibi bir arzudan felsefe yapmaya ihtiyaç duymuştur. Bu arzunun temelinde yatan ana sebep insanın kendisinde

olmayanı arzulamasıdır. Bu konuda insanın gidermeye çalıştığı eksikliği, felsefenin ona sağladığı kendini tanıma olgusudur. Antik felsefe dünyasından beri felsefeyle ulaşılmak istenen erek “insanın endişelerinin, sıkıntılarının ve sefaletinin bir tür tedavisini” sağlamaktır (Hadot, 2017: 107). Doğumdan, ölüm kavramının içerisinde oluşturduğu hayatın sınırlı varlığı ile gelen yok olma korkusundan ve bu iki travma arasında yaşadığı hayatın içindeki diğer sorunlardan Antik Çağ’dan beri mustarip olan insan, felsefeyi bir tür kendini bulma rehberi olarak kullanmış ve geliştirmiştir. Doğayla uyum içerisinde yaşamak ilkesinde de üzerinde durduğumuz gibi içinde bulunduğumuz çağın teknolojik ve kaotik önlenemez gelişimi ve insanın öznel varlığının nesnel dünyada anlamlandırılmaya çalışılması, kişileri içinden çıkılmaz bir varoluşsal anlam karmaşasına sürüklemektedir. Felsefesi sağaltımın amaç edindiği bu anlam karmaşasının analizini yapmaya odaklanmış yöntemi ve felsefe yolu ile insana ruhun dinginliğini vaat eden Stoacı ahlak ekolünün kuramsal-eylemsel anlamdaki paralelliği dikkatlerden kaçmamaktadır. İki felsefe ekolü de özünde, felsefe yolu ile kişilerin kendini tanımasını ve tamamlamasını bunun sonucu olarak da iç huzurun yaşandığı bir hayatın gerçekliğini sunmaktadır.

Bu bölümde; Stoacı düşünürlerin ortaya koyduğu ahlak felsefelerinin özünü oluşturan bilgelik kavramının ortaya çıkmasını sağlayan genel Stoa kavramlarını bir bilgelik metodu olarak değerlendirdik. Ardından Stoa felsefesinde genel bir ilke olarak varlığını ortaya çıkaran doğaya uygun yaşamının özüne değinerek günümüz dünyasının maddesel odaklı hayatında, doğaya uygun yaşamının insanın neden gerek duyduğu bir yaşam tarzı olduğu üzerinde durduk. Son kısımda felsefi sağaltımın insanın fiziksel, zihinsel ve tinsel dünyasında ortaya çıkardığı sağlıklı bir tavrın olumlu etkilerinden bahsederek bu önemli ekolün, Stoacı pratik yaşam bilgeliği ile paralellik göstermesini ve ortada buldukları noktada insanın ruh huzurunu ve içsel mutluluğunu hedeflediklerini ele aldık. Ortaya konulmuş olan tüm bu tavırlar, insanın hayat mücadelesini daha kolay kılabilme ve anlam dünyasında kendine bir yer bulabilmesini sağlamak adına kadim bilgeliğin üzerine seneler boyunca konulmuş olan felsefi birikim ile ortaya çıkmış kuramsal bilgilerin pratik hayata uygulanmış halidir.

SONUÇ

Stoa felsefesi, Helen dünyasının felsefi düşünce serüveninde kendine yer bulmuş uzun soluklu okullardan biri olarak karşımıza çıkmıştır. Stoa Okulu, kendinden önceki Yunan felsefecilerinden beslenen görüşlerini, filozoflarının özgün fikirleriyle sağlam kuramlara çevirerek ve içinde bulunduğu medeniyetin kültürel, düşünsel ve siyasi yapısına da ayak uydurarak neredeyse 500 yıldan fazla ayakta kalabilen bir okul olmuştur. Stoacılık; Yunan dünyasından Roma medeniyetine geçmiş, oradan da Skolastik düşünce, Rönesans ve Kıta felsefesiyle etkileşime girerek görüşleri günümüze kadar ulaşmış bir ekoldür. Çalışmamız boyunca ele aldığımız Stoacı bilgelik, bu uzun soluklu düşünce sisteminin ayakta kalabilmesinin ana kaynağı gibi görünmektedir. Stoacılık; mantık, fizik ve ahlak sistemlerini bir arada kullanarak oluşturduğu etik kuramı ile insanın ruhsal, zihinsel, varoluşsal ve fiziksel bütünlüğünü sağlıklı bir şekilde sürdürebilmesini amaçlayan bir sistem geliştirmiştir. Yüzyıllar içinde sağlam temellere oturtularak geliştirilmiş bu etik kuram ile insanın pratik yaşamında var olan bilgelik, kişinin ruhsal dinginliğini ve içsel huzurunu sağlamayı amaç edinmiştir. Bu bilgelige ulaşmak için Stoacı filozoflar öncelikle kendi özlerini tanımayı hedef edinmişlerdir. Doğa- insan- Tanrı üçlemesini *logos* kavramı altında evrensel bir yasa ile bir araya getiren Stoa felsefesi, bu yasa altında her bir varlığın *birlik* altında birleştiğini ve aynı özden meydana geldiğini savunmuştur. Varlığın öz itibarıyla aynı olması düşüncesi, insanı diğer tüm varlıkla eşitleyen doğayı da onun bir parçası kılmakta ve Stoacı felsefenin ana ilkelerinden biri olan doğaya uyumlu yaşamı da ortaya çıkarmaktadır. Stoacılıkta insan; tüm varlıkla aynı özden, doğayla uyumlu, *logosun* evrensel yasası altında olduğu bir sistem içinde karşımıza çıkmaktadır. Bu sistemde *logosu* anlayan ve kabul eden kişi erdemli bir hayat yaşayarak Stoa'nın ahlak görüşüne dahil olmuş ve bilgelik yoluna girmiştir.

Stoacı düşünce sisteminin, birbiri ile iç içe olan kuramlarının, tek bir ilkeye doğru yol aldığı bilinmekte ve bu yolun; kişinin ruhsal huzurunun, kendisini anlamasının ve tanınmasının, yaşamın karmaşık düzenini mantıksal bir temele oturabilmesinin, sonuç olarak insanın en yüksek iyi olan *eudaimoniaya* ulaşabilmesinin ve içsel bir dinginliğe kavuştuğu *ataraxia* haline geçebilmesinin sebebi *phronesis* yani bilgeliktir. Stoacı bilgelik; ortaya çıktığı ilk zamanlardan beri bir yaşam tarzı olarak Stoacı filozoflar tarafından pratik hayata uyarlanan bir ekoldür. Erken Stoa'da ulaşılması imkânsız bir mevki olarak karşımıza çıkan Stoacı bilgelik, Roma'nın pratik tarzına ayak uydurmuş olan Son Stoa Dönemi'nde felsefi eğitim yardımıyla, insanın yaşam alanında uygulayabileceği felsefi öğretiler şeklini almıştır.

Bu eğitim günümüz dünyasında felsefi sağaltım yoluyla devam ediyor görünmektedir. Stoacı bilgeliğin insana sunduğu ruhsal dinginlik ve içsel huzuru, benzer bir yapıda felsefi sağaltım ekolünde görmekteyiz. Felsefi sağaltım, günümüz insanının içinde bulunduğu kaotik ortamda hayatın anlamını kaybetmiş, varoluşsal anlam karmaşası içine düşmüş, kendi özünden kopmuş, zihinsel ve ruhsal birtakım düzensizlikler yaşayan psikoloji biliminin ‘hasta’ olarak nitelendirdiği sınıfa dahil olmayan ama bu yola doğru sürüklenen insanları, felsefi bir eğitim ile sağlıklı ruhsal ve zihinsel bir yapıya döndürmeyi amaçlayan felsefe ekolüdür. Felsefi sağaltımda karşımıza çıkan eğitim ile Stoa felsefesinin amaçladığı öğretiler bazı farklılıklar göstermekle birlikte hedef aynıdır. Bu hedef, insanın içsel huzurunu sağlayarak *ataraxia* haline geçebilesidir.

Stoa felsefesinde gördüğümüz üzere kötü veya iyi kavramları, insanın yargıları sonucu ortaya çıkmaktadır. Stoa düşünürlerine göre varlığın yaratıcısı olan Tanrı kötülüğün sebebi olamaz. O sadece doğanın ve varlığın olması gerektiği bir düzen olan *logosu* kurmuştur ve varlık, *logosun* yasalarına göre yaşamını sürdürmektedir. Öyleyse, Tanrı’nın yaptığı sadece düzeni sağlamaktır. Ama bu düzen bazı durumlarda insanların algılarına kötü görünebilecek olaylar ortaya çıkarabilir. Bu kötü olaylar aslında insanların yarattığı olumsuz düşünce ve yargılar sonucu ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak insan, ortaya koyduğu yargılar sonucu hayatının anlamını da yaratmaktadır. Stoacı filozofların bu düşüncelerine göre kişi, kendi hayatının iyi ya da kötü olabilmesini sağlayan tek varlıktır ve bu özelliği ile tüm varlıktan ayrılmaktadır. *Logosu* anlayabilen ve onun yasalarına uyum sağlayan kişi *logosla* savaşmaz. Yargısız ve yansız bir hal ile *apatheia* haline ulaşır. Bu durumu ile kendi hayatının yöneticisi olan insan hayatının akışını kabul eder ve bu özgürlükte barışçıl bir kabulleniş hali ile hayatını anlamlı bir hale getirmiş olur. Bu kabulleniş aslında insana içsel bir huzur da sağlamayı hedeflemektedir. Hayatta ortaya çıkan durum ve olaylara yargısız bir alandan bakmak onlara doğru ve doğaya uygun anlam yüklemek ve oldukları gibi kabul etmek insana fikrî bir özgürlük sunmaktadır. Stoa’nın *apatheia* hali ile ruhsal dinginliğe kavuşan kişi zihnini eğiterek huzura kavuşacaktır.

Bilgelik, Stoacı sağaltım yöntemlerinin pratik hayatta uygulanması ile ortaya çıkan bir olgudur. Stoacı bilgelik, insana verdiği zihinsel ve ruhsal sakinlik ile kişinin başa çıkmakta zorlandığı karmaşık zihin yapısını düzene sokarak ona sağlıklı düşünebilme pratiği sağlar.

Stoacı bilgeliğin ortaya çıktığı dönemde olsun günümüz dünyasında olsun hedef kitlesi insan olmuştur. Stoacı bilgelik; insanın hayatını daha anlamlı bir yaşam alanına çevirmeyi ve içinde olduğu zihinsel ve ruhsal anlam karmaşalarını dindirmeyi amaç edinmiştir. İnsan Stoacı bilgelik yoluna, erdemli bir tavır takınarak doğayı kendinin bir parçası kabul ederek ve ona

uyumlu bir hayat yaşayarak hayatın özünün kendi varlığı olduğunun farkındalığına ulaşarak ve mutluluğu maddesel dünyada aramayı bırakarak etrafında gerçekleşen olayları yargısız bir bakış açısıyla değerlendirerek ve *logosun* yasasını kabullenerek girebilir. Tüm bunları gerçekleştirebilen insan sonuçta en yüksek iyiye ve mutluluğa yani *eudaimoniaya* ulaşacak ve *phronesis* halini koruduğu sürece, bu en yüksek iyinin ona sağladığı ruhsal ve zihinsel dinginliği yaşayacaktır. Bu dinginlik insanın hayata bakış açısını olumlu yönde değiştirecek, yaşam standardını yükseltecek ve ona sağladığı huzurlu ortam kişinin tüm yaşam alanına yayılacaktır. Böylelikle kişi, elde ettiği Stoacı bilgeliğin kendisine sağladığı iyilik halini bütün pratik hayatında hissedecektir.

Stoacılar yaşamı bir sanat olarak değerlendirmiş görünmektedir. Onu en güzel ve iyi şekilde yaşamın yolunu aramayı en yüksek erekleri olarak görmüşlerdir. Bu ereğin ortaya çıktığı noktada fizik, mantık ve ahlak kuramlarının içinden doğan bilgelik kavramı karşımıza çıkmaktadır. Bizim çağımızdan binlerce yıl öncesine dayanan bu bilgelik olgusu insanı merkezine alması sebebiyle günümüzde de hala geçerliliğini korumaktadır. İnsan milyonlarca yıldır dünyada zihinsel, ruhsal, fiziksel ve kültürel anlamda gelişmiş ve halen de gelişimini sürdüren bir varlıktır. Çağımızda en yüksek teknolojik gelişimden kendi yararına fayda sağlayarak hayatını kolaylaştıran ve yaşam standartlarını yükselten insan, tüm bu faydaya rağmen ruhsal ve zihinsel anlamda bir huzura kavuşmuş gibi görünmemekte aksine doğayla iç içe olduğu zamanlara kıyasla, içsel anlamda yoğun bir buhrana girmiş gibi görünmektedir. Bu noktada Stoa bilgeliğini pratik hayatında yaşayabilmeyi hedefleyen kişi, çağımızın insanı sürüklendiği bu içsel huzursuzluğa karşın bir çıkış kapısı bulmuştur. Öğretileriyle ve kullandığı metotlarla günümüz dünyasına hitap edebilen Stoacı bilgelik ilkesi, insanın kendini bilmesini, kendi varlığını anlamlandırabilmesini sağlarken kişinin çevresiyle ve doğayla olan uyumunu da sağlam bir noktaya getiriyor görünmektedir.

Tezimiz boyunca ele aldığımız Stoacı pratik yaşam bilgeliği, kanaatimizce insanın zihinsel ve ruhsal durumunu iyileştirebilecek kendi döneminin ötesine geçmiş öğretileriyle günümüz insanına da hitap eden bir ilke olarak değerlendirilebilir. Özellikle çağımız insanının içinde bulunduğu son 200 yıldır çok hızlı bir şekilde ortaya çıkan teknolojik ve küresel birtakım gelişmelere ayak uyduramaması, bu hızlı gelişmelerin içinde varlığının nereye ait olduğunu belirleyememesi, hayatının anlamından ve amacından sapması gibi durumlar için Stoa bilgeliği insana bir yaşam sanatı ya da yaşam kılavuzu olarak zihinsel, ruhsal ve tinsel anlamda faydalı görünmektedir.

İçinde bulunduğumuz 2020 senesinde insanlığın hiç beklemediği bir noktada karşılaştığı covid-19 virüsüne bağlı gelişen pandemi gerçeği ve buna bağlı olarak ortaya çıkan

birtakım kısıtlamalarla insan, özgürlük, sağlık ve daha bir çok kavramı tekrar değerlendirmek zorunda kalmıştır. Alışık olduğu rutinlerden çıkarak evlerinde karantina adı altında kısıtlamalara maruz kalan kişiler, bir takım ruhsal problemleri de yaşamışlardır. Ayrıca virüsün kendilerine bulaşma korkusunu da taşıyan kitleler, ister istemez bir panik durumuna geçmişlerdir. Tüm dünyayı etkileyen bu durum, insanlığı hiç beklemediği bir zamanda yakalamış ve bu korku ve panik haline karşı çaresiz bırakmış görünmektedir. Stoa felsefesinin tüm çalışmamız boyunca üzerinde durduğumuz bilgelik ilkesi, insanlığın umutsuz ve endişe ile karşıladığı pandemi karşısında bir yaşam kılavuzu olarak değerlendirilebilir. Stoa felsefesinin ahlak kuramlarının sonucunda oluşan bilgelik kavramının, günümüz insanına fayda sağlayan evrensel bir ilke olduğu bu noktada anlaşılmaktadır. Stoa bilgeliğinin pratik yaşamda kullanılması ve bu kullanımın kişiye kattığı fayda, pandemi olgusu gibi günümüzün diğer sorunlarına da uygulanabilir görünmektedir. Bunlardan biri de yapay zekâ ya da teknolojinin gelişim süreci ve bu sürecin sonuçlarının insana olan etkileri olarak ele alınabilir. Hızla gelişen teknolojiye bağlı olarak yapay zekâ kavramı ile karşılaşan insan yeni tanıştığı bu teknolojinin ortaya çıkarabileceği olumsuz sonuçların endişesini Stoacı bilgelik kavramını kullanarak aşmaya çalışabilir. Sürekli bir şekilde gelişen teknoloji, 'neuralink' gibi insan bilinci ile bilgisayar ağına ara yüz oluşturan teknolojilere yapılan yatırımlar, insanın yıllarca süren evrimsel sürecinde yeni karşılaştığı gelişmelerdir. İnsan Stoacıların savunduğu doğaya uyumlu yaşamı terk ederek yeni tanıştığı bu teknoloji ile içli dışlı olurken yıllarca süre gelmiş gelişiminde farklı bir noktada ilerler görünmektedir. Bu farklılık toplumlarda birtakım sorunlar ortaya çıkarabilmektedir. Bu hızlı gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkması olası sorunlar büyüyerek artacak görünmektedir. Tüm bu gelişmelere paralel olarak Stoa felsefesinin doğaya uyumlu hayatını ve bilgeliğini yaşamının merkezine alan kişilerin, ruhsal bir huzur ve dinginliğe kavuşması beklenen bir sonuç olacaktır.

Günümüzde psikoloji, psikoterapi ve psikiyatrinin felsefe ile daha sıkı iş birliği içine girme yolunda akademik çalışmaları yoğunlaşmıştır. Bu gelişmeler ve doğal olarak Stoacı yaşam bilgeliği, felsefi sağaltım kavramı için yeni imkanlar yaratmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, M. A. (2013). *Kent Devletinden İmparatorluğa*. İmge Kitabevi, Ankara.
- Aristoteles. (2015). *Nikomakhos'a Etik*. (Çev. F. Akderin), Say Yayınları, İstanbul.
- Arslan, H. (2008). *İlkçağ Felsefe Tarihi 4 Helenistik Dönem Felsefesi: Epikurosçular Stoacılar Septikler*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Aster, E. V. (2018). *Ernst Von Aster'in Ders Notları Felsefe Tarihi İlkçağ ve Ortaçağ*. (Çev. V. Okur), Sentez Yayıncılık, Bursa.
- Aurelius, M. (2019). *Kendime Düşünceler*. (Çev. Y. E. Ceren), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Brun, J. (2020). *Stoa Felsefesi*. (Çev. M. Atıcı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Canan, S. (2017). *Değişen Beynim*. Tuti Kitap, İstanbul.
- Capelle, W. (2016). *Sokrates'ten Önce Felsefe*. (Çev. O. Özügül), Pencere Yayınları, İstanbul.
- Cassirer, E. (1980). *İnsan Üstüne Bir Deneme*. (Çev. N. Arat), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Cevizci, A. (2016). *Felsefeye Giriş*. Say Yayınları, İstanbul.
- Cicero, M. T. (2016). *Stoacıların Paradoksları*. (Çev. S. G. Kalaycıoğulları ve C. Ü. Keyinci), İmge Kitabevi, Ankara.
- Çağlar, A. F. (2015). *Stoacı Oikeiosis Öğretisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dürüşken, Ç. (1991). "Stoa Mantığı". *Felsefe Arkivi*, 28(0): 287-308.
- Epiktetos. (2020). *Enkheiridion*. (Çev. C. C. Çevik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Epiktetos. (2013). *Düşünceler ve Sohbetler*. (Çev. C. Süer), Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Erkızan, H. N. (2018). "Kleanthes (M.Ö. 331/330- 232/231)". H. N. Erkızan (Ed). *Stoa Felsefesi*. Çizgi Kitabevi, Konya, 87-89.
- Filiz, Ş. (2014). *Ahlakın Akli ve İnsani Temeli*. Say Yayınları, İstanbul.
- Filiz, Ş. (2018). *Felsefi Sağaltım*. Pales Yayınları, İstanbul.
- Friedell, E. (2017). *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*. (Çev. N. Aça), Alfa, İstanbul.
- Gençcan, H. (2018). "Zeus'a Övgüleme ya da Canlı Varoluş Olarak Sympan Üzerine Bir Çözümleme". H. N. Erkızan (Ed). *Stoa Felsefesi*. Çizgi Kitabevi, Konya, 169-184.
- Gill, C. (2009). "The Shcool in the Roman Imperial Period". B. Inwood (Ed). *The Stoics*. Cambridge University Press, New York, USA, 33-58.
- Gökberk, M. (2016). *Felsefe Tarihi*. Remzi Kitabevi, İstanbul.

- Güçlü, A., Uzun, E., Uzun, S., Yolsal, Ü. H. (2003). *Felsefe Sözlüğü*. Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Günay, M. (2018). “İlk Stoa Döneminde Tarsuslu Bir Filozof: Khryssippos”. H. N. Erkızan (Ed). *Stoa Felsefesi*. Çizgi Kitabevi, Konya, 91-95.
- Hadot, P. (2012). *Ruhani Alıştırmalar ve Antik Felsefe*. (Çev. K. Gürkan), Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- Hadot, P. (2015). *Yaşam için Felsefe*. (Çev. K. Kahveci), Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- Hadot, P. (2017). *İlk Çağ Felsefesi Nedir?*. (Çev. M. Cedden), Dost Kitabevi, Ankara.
- Herakleitos. (2018). *Fragmanlar*. (Çev. C. Çakmak), Alfa, İstanbul.
- Herakleitos. (2016). *Fragmanlar*. (Çev. A. Akgün), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul.
- Homeros. (2013). *İlyada*. (Çev. A. Erhat ve A. Kadir), Can Sanat Yayınları, İstanbul.
- Karabulut, D. ve İltar, E. K. (2020). “Stoa Felsefesinde Sağaltımın İzleri: Bir Pratik Yaşam Felsefesi”. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, X(0): 265-277.
- Karatani, K. (2019). *İkonomi ve Felsefenin Kökenleri*. (Çev. A. N. Bingöl), Metis Yayınları, İstanbul.
- Kenny, A. (2017). *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi I. Cilt Antik Felsefe* (Çev. S. Uslu), Küre Yayınları, İstanbul.
- Kranz, W. (1994). *Antik Felsefe Metinler ve Açıklamalar*. (Çev. S. Y. Baydur), Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- Ksenophon. (1996). *Sokrates'ten Anılar*. (Çev. C. Şentuna), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Laertios, D. (2020). *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. (Çev. C. Şentuna), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Lahav, R. (2001). “Philosophical Counselling as a Quest For Wisdom”. *Practical Philosophy*, 4(1): 6- 19.
- Lahav, R. (2008). “Philosophical Practice: Have we gone far enough?”. *Practical Philosophy*, 9(2): 13-20.
- Liotard, J. F. (2016). *Niçin Felsefe Yaparız?* (Çev. K. Dinçer), Pharmakon Yayınevi, Ankara.
- Long, A. A. (1968). “The Stoic Concept of Evil”. *The Philosophical Quarterly*, 18(73): 329-343.
- Long, A.A. (1986). *Hellenistic Philosophy Stoics, Epicureans, Sceptics*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California.
- Luck, G. (2011). *Köpeklerin Bilgeliği Antik Çağ Kiniklerinden Metinlerden*. (Çev. O. Özgül), Say Yayınları, İstanbul.

- May, R. (2018). *Yaratma Cesareti*. (Çev. A Oysal), Metis Yayınları, İstanbul.
- Molacı, M. (2020). “Stoa Felsefesinde “Doğaya Uygun Yaşama”nın Anlamı”. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(0): 201-218.
- Nietzsche, F. (2018). *Platon Öncesi Filozoflar*. (Çev. N. Nirven), Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- Önal, M. (2011). “Kadim Hikmet Geleneği ve Milet Mektebi”. Y. Kılıç (Ed). *Antik Yunan'da Felsefe ve Çağımıza Etkileri*. Doğu Batı Yayınları, Ankara, 55-65.
- Önkal, G. (2018). “Doğadan Çevreye: Stoa Felsefesini Günümüzde Yeniden Düşünmek.” H. N. Erkızan (Ed). *Stoa Felsefesi*. Çizgi Kitabevi, Konya, 159-168.
- Özlem, D. (2015). *Etik Ahlak Felsefesi*. Notus Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Peters, F. E. (2004). *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*. (Çev. H. Hünler), Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- Pieper, A. (2012). *Etiğe Giriş*. (Çev. V. Atayman, G. Sezer), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Platon. (2014). *Sokrates'in Savunması*. (Çev. F. Dikmen). Tutku Yayınevi, Bursa.
- Platon. (1986). *Diyaloglar 2*. (Çev. T. Gökçöl, M. Gökberk, Ö. N. Soykan), Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Russell, B. (1972). *Batı Felsefe Tarihi 1 (Antikçağ)*. (Çev. M. Sencer), Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- Seneca, L. A. (2018a). *Ahlak Mektupları*. (Çev. T. Uzel), Jaguar Kitap, İstanbul.
- Seneca, L. A. (2018b). *Bilgenin Sarsılmazlığı Üzerine – İnziva Üzerine*. (Çev. C. C. Çevik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Seneca, L. A. (2020a). *Mutlu Yaşam Üzerine – Yaşamın Kısıtlılığı Üzerine*. (Çev. C. C. Çevik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Seneca, L. A. (2020b). *Öfke Üzerine*. (Çev. C. B. Özşar), Biblos Kitabevi, Bursa.
- Seneca, L. A. (1999). *Ruh Dinginliği Üzerine*. (Çev. B. Demiriş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Seneca, L. A. (2007). *Tanrısal Öngörü*. (Çev. Ç. Dürüşken). Kabcacı Yayınevi, İstanbul.
- Soll, I. (2017). “Ölümün Sözümona Önemsizliği Üzerine”. J. Malpas ve R. C. Solomon (Ed.), *Ölüm ve Felsefe*. (Çev. N. Küçük), İthaki Yayınları, İstanbul, 51-83.
- Timuçin, A. (2002). *Düşünce Tarihi 1*. Bulut Yayınları, İstanbul.
- Timuçin, A. (2018). “Stoa Ahlakı.” H. N. Erkızan (Ed). *Stoa Felsefesi*. Çizgi Kitabevi, Konya, 13-17.
- Vernant, J. P. (2017). *Yunan Düşüncesinin Kaynakları*. (Çev. H. Portakal), Cem Yayınevi, İstanbul.
- Weber, A. (2015). *Felsefe Tarihi Felsefe, Metafizik ve Bilim*. (Çev. H. V. Eralp), Kabcacı Yayıncılık, İstanbul.

Bailly, J., "Stoicism". <https://www.uvm.edu/~jbailly/courses/196Stoicism/notes/oikeiosis.html>
(eriřim tarihi:13.10.2020).

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve Soyadı	Sena Aytaç
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Özel Sema Koleji, Aksaray, 2004
Lisans Diploması	Selçuk Üniversitesi, Hemşirelik Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, 2008 Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 2017
Yüksek Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tez/ Dönem Projesi Konusu	Stoa Felsefesi Bağlamında Pratik Yaşam Bilgeliği
Yabancı Dil/ Diller	İngilizce
BİLİMSEL FAALİYETLER	
2. International Congress of Eurasian Social Sciences (Icoess). Sunulan Bildiri: “İnsan Haklarının Felsefi Gelişimi Çerçevesinde “Ölme” Hakkı”, 4-7 Nisan, 2018 Antalya.	
İŞ DENEYİMİ	
Stajlar	Necmettin Erbakan Üniversitesi Meram Tıp Fakültesi
Çalıştığı Kurumlar	Selçuk Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi, Hemşire, 2009-2012. Akdeniz Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi, Hemşire, 2012-